

# ЛІСТЫ ДО ПРИЯТЕЛІВ



*Letters  
to Friends*

РІК XV. Ч. 174 - 175 - 176  
КНИЖКА 10 - 11 - 12. 1967.



1957 — 1958    Мистецькі обкладинки Зенона Голубця    1959 — 1960



Основник і гол. редактор 1953-1966: д-р Микола Шлемкевич †

Редакційна колегія:

Дмитро Кузик, Микола Степаненко, Остап Тарнавський.

За видавництво: Кость Паньківський, Ярослав Заремба, Роман Савицький, Марта Шлемкевич-Савицька, Лев Ломиш.

### ЗМІСТ:

О. Т.: Реформація чи ренесанс?	1
М. Добрянський: Католицька церква і модерна культура .....	13
Т. Олесіюк: „Галичанство” Миколи Шлемкевича .....	24
О. І. Лугова: Становище України в період капіталізму .....	31
I. Лисяк-Рудницький: I. Франко у своїх німецьких писаннях..	41
С. Гординський: Сильветка одного мистецтвознавця .....	48
Д. Козій: Уточнення .....	50
*)... Книга документів В. Чорновола .....	53
Гр. Нудльга: I. Котляревський закордоном .....	57
С. В.: Наука і політика .....	61
Г.: „30 червня 1941 року Я. Стецька” .....	63
Що писали 30 років тому? — З культурної хроніки —	
Надіслане до Редакції — Від видавництва — Чому? —	

# Листи до Приятелів LETTERS TO FRIENDS

Рік XV. ч. 174-175-176 Книжка 10, 11, 12, 1967

О. Т.

## РЕФОРМАЦІЯ ЧИ РЕНЕСАНС?

Події, які відбуваються в комуністичних країнах, в тому і події в Україні, що на них спіл світла кидають документи з книжки Вячеслава Чорновола, вказують, що в комуністичному світі проходить хвиля реформації. Подібно, як релігійна реформація в шістнадцятому сторіччі бажала виліпіти помилки і зловживання в середньовічній Церкві відкліком до тверджень у Святу Письмі, так і теперішня реформація в комуністичному світі намагається засудити злочини комуністичної диктатури відсиленням до правдивої інтерпретації писань комуністичних пророків, головно Маркса і Леніна. Ця хвиля не нова, критика комунізму існувала і раніше; вона йшла в парі з розвоєм комуністичної доктрини, намагаючись її заперечити, чи теж виліпіти.

Сьогодні досліди в ділянці марксизму — це шукання життєвої платформи для теорії, що її поставив Маркс у революційному заклику: „Перестаньте роздумувати про світ, а починайте його перетворювати”, і що її почав переводити в життя Ленін. З однієї сторони масмо засудження марксизму навіть з уст колишніх комуністів, як Артур Кестлер; з другої ж — марксисти намагаються оновити марксівську думку в тому напрямі, щоб затримати її при житті але й пристосувати до життя. Шукання оновлення марксизму зактуалізувалося в комуністичних країнах тільки в останньому часі; там комуністична доктрина подавалась у готовій приправі обов'язуючих заповідей, що їх не вільно ні заперечити, ні змінити.

Та ось у З'єднаних Стейтах Америки філософ Герберт Маркус працює над тим, щоб віднайти найкращу дорогу до соціалізму, вважаючи російський комунізм революційною невдачею. В шуканні життєвої платформи для марксизму стають тепер у пригоді давніші твори теоретиків комунізму. У Відні і Франкфурті, рівночасно, перевидали в попередньому році писання австрійського теоретика Карла Корша, котрий ще в 1920-их роках опрокинув Ленінове розуміння марксизму, а Советський Союз ототожнював з фашизмом. Один із найвизначніших під сучасну пору теоретиків марксизму, Максиміліян Рубель, заявляє просто, що історична функція большевизму — це зіндустріалізувати Росію, а не впровадити соціалізм.

Тут і пригожий ґрунт для зросту реформації, що її викликом була дегенерація комуністичного руху. Деякі критики натякають, що й християнство було б пішло на манівці, якби після смерті Христа у провід християнського руху вдерся був Юда. Таким Юдою для комуністичного руху став Сталін, який зовсім не турбувався філософічними основами вчення Маркса, але використав абсолютну владу для переведення колективізації й індустріалізації, що не тільки не відкрило дороги до соціалізму, але навпаки: допо-

могло виростити тоталітарну імперію терору. Вже Ленін заповідав, що соціалізм без свободи приведе до обскурантизму і реакції. В цьому він не помилився. Темні часи сталінської ери затмарили всі найяскінші мрії ідеалістів-революціонерів, та що більше — випололи з суспільства і самих носіїв цих ідей. Головна ознака цього часу — страх. Тісно самою ознакою характеризується також час темних століть середньовіччя. Та сама насильна доктрина і політична ортодоксальність і середньовіччя, і сталінізму, ортодоксальність, утримувана за допомогою непомильної цензури — інквізиції, сперта на централізований деспотичний рабовласницькій системі фрекдалізму, чи теж державного комунізму, створила сіре, безвільне і залякане суспільство, яке сприймало зло і насильство, як нормальній стан речей. Людина перестала бути людиною, — вона стала рабом, рабом теологічного деспотизму, чи ідеологічного деспотизму, незначущим гвинтиком у бездушній машині державного конгломерату.

Темні часи середньовіччя тривали тисячу років, і ренесанс не прийшов несподівано одного дня, як ненадійна поява, але його зародження попередила діяльність передових умів середньовіччя, які при всій залежності від інакшеної системи і під контролем інквізиції, зуміли своїми думками підважити моноліт деспотичної цілі і з той спосіб підготовити шлях для відродження. Світські, не виставлені в церковну доктрину твори, сатиричні писання, багавіт наукові твори вже в самий час середньовіччя викликали фермент в гієрархічно уложеному феодальному суспільстві. Думашучі люди не могли не бачити, що в Церкві не все в порядку. Були нарікання на розпусту серед клиру; письменники використали що тему для сатиричних творів. В Європі було багато реформаторів, церковних і світських, покликаних і непокликаних, ортодоксальних і ексентричних, місцевих і світового засяги, духовних і практичних, організаторів і провідників, вартісних і небезпечних. Деякі релігійні ордени почали реформи у своєму власному засягу, наприклад орден Бенедиктинів в Голландії і в північній Німеччині перевів реформи для піднесення побожності серед клиру. Ще до виступу Лютера, в Церкві піднялись різні голоси за реформи — ортодоксальні і протестантські. Кальвін по одній стороні. Ігнатій Лойоля по другій — виразники воюючої церкви, яка бажала реформами скріпити своє місце у суспільстві.



Та були реформатори, які підважили придавлючу будівлю середньовічного порядку. Еразм з Ротердаму — це перший голос гуманізму в час середньовічної кризи. Та все ж і Еразм не зірвав з Церквою, не відкинув основного порядку, хоч з його творів сильним і переконливим голосом лунає відверта думка гуманіста. Та й самий Лютер не бажав розбивати Церкви; навпаки, він бажав затримати єдність Церкви і писав, що треба допомогти Церкві і вдергати її, бо не вдається направити становища у відокремленні. Історики правильно подають, що провідники релігійної реформації в початковій стадії були не іноваторами, а тільки реформаторами. Те, що релігійна реформація не обмежилася тільки засудженням зловживань середньовічної Церкви, але з релігійного руху пере-

творилася у могутньо революцію, що вплинула на зміну соціального, політичного й економічного життя, охопила мистецтво й літературу, підіймаючись до могутнього культурного руху визволення людини з тенетів середньовічного страху і припинення, — це сталося у висліді наростаючих змін і в духовості людини, і в самій формі життя людей.

Ці зміни слідні в усіх ділянках життя, в економічній, суспільній, і в духовій. Економічно тодішній світ став змагати до добробуту. Поширення торгівлі на далекі заморські краї, виміна товарів, що несла за собою поширення цивілізації і пожвавлення комунікації між людьми у формі ярмарків, піднесли заможність людей, створюючи нову клясу торговців-капіталістів, які стали відогравати домінантну роль у суспільстві, підважуючи спадкову ієрархічну будову феодального суспільства. Разом з народженням нової рухливої кляси у суспільстві, народилися і нові думки, відважні й оригінальні, що поширили горизонти думання людини. Подорож Ко-люмба на захід, щоб знайти новий морський шлях до багатої Індії — це вияв цього нового способу думання нової людини. Нові думки поширювалися і за допомогою університетів. Це була заслуга сколістики, що в середньовіччю постали у великих осередках університетів, які не тільки поширювали релігійну догму, але давали змогу студіювати класичну старовину. Саме в цих університетах передові люди середньовіччя пізнали старогрецьку філософію, зrozуміли глибину думки, що її репрезентували великі діячі старовини. Наука втішалася увагою і провідників Церкви. Папа Микола П'ятий заложив Ватиканську бібліотеку (1450 р.).

Винахід друку ще більше сприяв поширенню знання та ще й різними мовами, зрозумілими для широкого населення. Ніщо не змінилося так основно — ні Церква, ні політичний світ, ні економічні відносини, як саме мистецтво і література. Культура дісталася національне зафарбовання. Саме на переломі середньовіччя національні мови здобули собі право громадянства в літературі. Люди почали писати у тій мові, якою щоденно говорили, і від того часу датується ріст національних літератур. Національна нотка відчувається і в політиці, і в релігії. Римська Імперія — це не була централізована держава, а радше релігійно-політичний концепт. По спадщині — це була римська держава, з християнською релігією, як домінантним чинником і головно з німецьким населенням. Цю державу об'єднували спільні інтереси майже трьох сот окремих державних одиниць. Роля Церкви в цьому концепті була вийняткова. Церква являла собою добре зорганізовану інституцію, сценарійовану, в якій папа був непомильним головою і володарем. Саме з уваги на позицію такої інституції, Церква присвячувала головну увагу адміністрації земельних посілостей, що забезпечували їй великі прибутки. Тут і причина того дегенерування, яке викликало хвилю церковної реформації.



Вміни, які попереджали релігійну реформацію, можна завважувати і в теперішньому комуністичному світі. Залізна завіса, що утримувала народи комуністичного деспотизму в незнанні і забріданні, відхилилась. Остання війна, хоч і принесла перемогу ко-

мунізмою, захитала його основи. Людина комуністичного світу вийшла з ізоляції, побачила ширший світ і почала сумніватися. Із сумнівом іде бажання пізнати правду. Тут і початок шукань-досліджень, що ведуть реформаторів до основних творів, до лісіань Маркса і Леніна. Ревізіонізм — це один із виявів реформації в комуністичному світі.

Зрозуміла річ, як і в час середньовіччя, реформаторів є багато і вони різні: ортодокальні і революційні, критики і проповідники, дослідники й організатори. В Югославії, що перша почала сумніватись і перша запропонувала ревізію догм, навіть виходить уже журнал філософської думки „Практіс”, що його завдання, — як у випадку середньовічної сколястики, — знайти поєднання марксизму з філософією, віднайти життєвий ґрунт для марксизму. Редактори цього журналу, а вони рекрутуються не тільки з Югославії, але з різних країн, виходять із засади, що розвиток гуманістичного соціалізму можливий тільки після синтезу і дальншого розвитку філософської думки Маркса. Ревізіоністи бачать наслідки дегенерації марксизму. Замість соціалізму, марксизму у цьому здегенерованому вигляді принес державний капіталізм із класово-суспільною системою, в якій провідну роль грає олігархія, група „панів”, чи радше керманичів-управителів всіма матеріальними добрами. Хоч ці керманичі виходять із пролетаріату, іхня роль зовсім не інша, ніж роля капіталістів у капіталістичній державі; різниця та, що пролетаріят в капіталістичних країнах має змогу організуватись і організовано змагати за поправу своєї долі, а в комуністичній країні пролетаріят залишений на ласку державного апарату. Маркс заповідав відмінання держави в соціалізмі, Ленін не уявляв собі соціалізму без свободи, але Сталін підсував нову теорію скріплення держави в соціалізмі, звівши всю більшевицьку революцію нанівець. Сталіна критикують не тільки марксисти у вільному світі. Проти Сталіна виступив не хто інший, тільки самий Хрущов, що теж мріяв підсунути своє обличчя блазня у рами, з яких викинув портрет диктатора. Хвиля десталінізації в Советському Союзі — ніщо інше, тільки вияв реформації, конечність якої для рятування системи відчули і самі члени кремлівської олігархії.

У відлізі, що наступила після десталінізації, зазвучали живі голоси в обороні свободи, але ці голоси не змогли себе виявити. Коли в Югославії можливо друкувати журнал, який дискутує про проблеми марксизму, коли в Чехословаччині можливий переворот, у висліді якого до уряду прийшли люди, що презентують демократичну, ліберальну лінію в комуністичній партії з підтримкою більшої особистої свободи і самоуправління, в Советському Союзі, що уособлює тепер Римську Імперію, така лібералізація неможлива. Держава здегенерованого марксизму не тільки далека, — як заявляють марксисти, — від соціалізму, вона і далі утримується терором, а всяку вимогу свободи думки зустрічає репресіями і знищеннем.

Про це ясно говорить книга документів Вячеслава Чорновола. У всій книзі немає ні одного речення, що було би запереченим когось із правд марксизму. Навпаки, як колись у середньовіччю устами Еразма, чи самого Лютера, критики зловживань середньовічної Церкви покликались на Святе Письмо, заявляючи про єдність Церкви, так і в книзі документів Чорновола бачимо відсылання

головно до тверджень Леніна, читасмо відклики до конституції, відчуваємо клопотання про становище справжнього гуманістичного марксизму. Арешти, що Іх перевів режим в Україні між українськими діячами культури — явище не нове. Вони продовжують всі попередні акції винищення культурних діячів, починаючи від 1920-их років. Деякого з них тепер реабілітовано, і ця реабілітація зроблена саме у догматичній формі, що її вимагає деспотія. Немає місця для свободної думки; людина мусить думати те, що їй подається до думання, і так, як їй подається до думання. Для контролю думок, для викривлення і нищіння кожної незалежної думки режим розбудував спеціальну адміністраційну сітку, що її знаємо з часів середньовіччя під назвою інквізіції. Іван Кошельовець у своїй книзі „Література в УРСР“ дав точний статистичний перегляд праці цієї урядової машини нищіння літератури.

Комуністична інквізіція працює з тією самою послідовністю, що Її попередниця в середньовіччі. Інквізитор знає, що кожну поблажливість — це його власна смерть, і тому за кожну непокірність для автора і його книги призначено автодафе. Не дарма папа Павло Четвертий, що був перед тим інквізитором за Павла Третього, вже як намісник римського престолу брав участь у засіданнях інквізіційного трибуналу кожного четверга, щоб особисто реагувати на якунебудь поблажливість з боку суддів. Не дивно, що після його смерті наговп вийшов на вулиці Риму, щоб запротестувати проти його деспотичного урядування, а його статую вкинув до Тибуру.

Критерії совєтського інквізитора — це імперіальна політика кремлівської олігархії. Хоч так зване радянське літературознавство намагається визначити мистецько-естетичні основи літератури, таких в дійсності немає. Літературознавство в Советському Союзі побудоване на догматичних оцінках і на фальшуванні літературних процесів відповідно до потреб режиму. Така оцінка виходить із забріханих основ комуністичної доктрини, що вважає все писане слово прибудівкою пропаганди, яка має служити для втримання режиму. Болгарський марксист Тодор Павлов вже давно висував твердження, що для комуністичного світу є законом, а саме: гарне і моральне в літературі те, що корисне народові, а про те, що має бути корисне народові, рішає партія, бо це, мовляв, народна партія. В самому заложенні доктрини — фальш, що червоною ниткою тягнеться крізь усю так звану літературу соц-реалізму. Вся суть соц-реалізму в тому, щоб зображувати життя в Советському Союзі немов би реалістично, але не таким, яке воно є, але яким його хоче бачити партія, чи за комуністичною діялектикою „народ“, бо партія — це народ, силою опанований мікрофон, що гуде через голосний мегафон в імені народу. То ж і в деспотичній країні, де людина не є собою, тільки гвинтиком у штучно створеному конгломераті, також і література не може зображати живих людей, лише макекінів. Мистці і літератори примушенні підтасовувати і підробляти свої твори за вказівками партійних експертів від літератури, а їхні твори остаточно оформлюють цензори під наглядом непомильної партійної інквізіції.

Література була завжди передвісником нових зрушень. Реформацію, що розвинулась у ренесанс культури і гуманізм, започаткували передові уми середньовіччя, часом призабуті, а то й нені-

домі твори письменників, які намагалися викресати незалежну думку людини. Данте і Петрарка, Бокаччіо і Макіявеллі в Італії, пренасальські поети у Франції, нова література англійською мовою — це позиції, що дали основу для розвою новітньої літератури, яка визначається двома головними прикметами: гуманізмом і національним духом. Поети станули в обороні права людини бути собою. Данте заплатив за це право двадцятититирічним вигнанням з рідного міста. Поети звичайно бувають більше одчайдушні, ніж звичайні обивателі у всіх суспільствах. Поет глибше відчуває свою людську зумовленість, він глибше розуміє поняття смерті і тому становище поета в суспільстві не так уже зв'язане суспільними в'язами і він може бачити ширше і говорити більше відкрито.

Про становище поета в суспільстві говорить нобелівський лауреат, італійський поет Сальваторе Квазімодо. Квазімодо — комуніст, і тому відсылання до його ствердження можуть сприйматися більше достовірно тими, для кого поезія стоїть на перешкоді в упорядкуванні суспільства. Квазімодо бачить дві сили, що стоять одна проти одної, це: політик і поет. Політик — каже Квазімодо, — бажає, щоб людина вміла умирати хоробро; поет хоче, щоб людина вміла хоробро жити. Поет свідомий сили, що її має політик. Політик гризнає поета тільки тоді, коли поетів голос знаходить відзвук у суспільстві. Тут і початок постійної боротьби між політиком і поетом. Історія, — підказує Квазімодо, — знає багато екзильних з'єтів, яких єдиним прогріхом було бажання охороняти культуру, що стоїть понад часом. Політик не заінтересований в культурі. Що більше, він зацікавлений в деградації цілої концепції культури. Сьогодні технічні засоби — радіо, телевізія — допомагають політикові використовувати і поширювати ті мистецькі „правди“, які єому вигідні; головно пригожі для його політичної акції думки давніх мистців, що іх він використовує на свій лад для погорди і зневаги живих, сучасних мистців. В цьому допомагають політикові наскінні писарчукки, запродані режимові. С моменти в історії, коли культура сдається проти політики і, мов ударний таран, розбиває мури диктатури, коли ця диктатура починає загрожувати елементарним людським свободам. Роля поета в цій як-не-як політичній акції — першорядна. Поет — одинокий, він замкнений у своїй високій вежі, з якої бачить ширше і даліше; оглядає світи, що були і будуть. Та він сходить з цієї вежі між людей не тільки з хвилюючим почуванням, але і з політичною думкою.

У такому становищі, що його насвітлив Квазімодо, перебуває поезія в країнах комуністичного деспотизму. Цей деспотизм більше рафінований, ніж його попередники, і можливості виходу в ексил — обмежені. Одних режим примушує запродатись і позбутись усіх високих прикмет поетичної лицарськості, як це в нашому часі сталося з обдарованим поетом Павлом Тичиною; інші вдаються до запробуваної впродовж сторіч захалаючої літератури.



Про захалаючу літературу в Советському Союзі говорять і пишуть західні публіцисти вже від років. В останніх роках ця захалаюча література стала більше агресивною, вона почала шукати способів популяризації назовні. Друковані на писальній машині

копії захалявних віршів у численних відписах ходять по руках у Советському Союзі. Тепер почали появлятись там журнали, писані на різних машинках, з віршами, зверненнями, статтями, в головному — політичними матеріалами. Недавно такий журнал, — як подавав літературний додаток до лондонського „Таймс”, „Літерарі Саплмент”, під назвою „Фенікс” передістався на захід. Між матеріалами є: стаття про новий указ Верховного Совета „Про приборкання стихійної і хаотичної демократизації”, стаття італійського комуністичного лідера Толітті, який доказує, що в Советському Союзі немає демократії; лист до Брежнєва, підписаний такими російськими письменниками, як Некрасов, Паустовський, Чуковський, і інші. „Фенікс” — не єдиний „опозиційний” журнал в Советському Союзі. Інші групи видають в таємі самий спосіб на писальних машинках свої журнали. Тираж цих видань малий, але їх почитність залежить не від тиражу, але від обігу кожної видрукованої копії.

Захалявна література існує і в Україні; дещо з цієї літератури прийшло і закордон. Книга віршів Василя Симоненка, що й видав „Пролог” в 1965 р., містить твори цього поета не тільки ті, які були друковані в журналах в Україні, але й ті, що їх не друкували режимні газети, а навіть ті, що були заборонені цензурою, чи сконфісковані. Симоненко — спеціальний показник літературного оновлення, що його почали здійснювати молоді літератори в Україні. Українська література, українська поезія постійно ведзеркалювали громадсько-політичні настрої українського народу. Це ангажування поезії в суспільному і політичному житті не відбирає її мистецької вартості. Навпаки, в багатьох випадках, — як у випадку Шевченка, — політичні нотки в поезії надавали їй ширшого і глибшогозвучання. Та в період комуністичного деспотизму, це народницьке у нас розуміння поезії допомогло використати поезію для служіння партії.

Традиція народництва в українській літературі влегшила переход літератури під партійну контролю, за догматичним вченням марксизму, що партійне рівняється народному. Відчуття справжньої чистоти поезії привернули в літературу щойно молоді поети в Україні, так звані шестидесятники. Імена Ліні Костенко, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Віталія Коротича стали популярні не тільки в Україні, але і закордоном. Зрозуміла річ, що прорив справжньої поезії, яка має тенденції висмикнутись з-під партійної контролі, викликав цілу акцію переслідувань і напастей з боку партійних службовців від літератури. До цієї групи новаторів заражовується і Василь Симоненко. Симоненко не є прихильником чистоти поезії. Він типовий громадсько-політичний трибун, але його поезія не дала себе вбрати у партійні рямці, а пішла по тій чистій лінії служіння народові, що й започаткував Шевченко.

Квазімодо говорить про ті моменти, коли всі культурні сили об'єднуються, щоб повалити мури тиранії. Поет з його надзвичайною чутливістю не може стояти на боці, коли точиться тотальна боротьба за існування нації, за її підставові права, за найперше її право — свою власну мову. То ж і голос Симоненка — це голос поета, який в час тотального наступу диктатури станув на захист свободи.

З іменем Симоненка зв'язаний новий похід захалявної літератури. Вірш Симоненка у відписах чи машинових переписах ходили підпільно по Україні, вони передісталися і закордон. З Симоненком зв'язана і нова акція переслідувань за поширювання підпільної літератури. Впрочім, режимний інквізитор боїться не тільки підпільної літератури. Один із авторів документів у книзі Чорновола, літератор Валентин Мороз, пише, що в нього під час трусу знайшли кідніс вірша Івана Драча „Казка про крила”. Вірш був друкований у різних урядових публікаціях в Україні, але у Мороза знайшли цей вірш у машиновому відписі і це затривожило поліційного службовика. Надрукований на машинці вірш виявляється чиство особисту ініціативу, а такої не може бути в країні деспотії. Можна робити тільки те, що кажуть. Політик, — як сказав Квазімодо, — боїться поета. Він заляканій вільним, неконтрольованим словом поета і визнає поета тільки тоді, коли може використати його слова для своїх цілей. Так було і у випадку Симоненка. Поет помер, і комуністичний політик знайшов нагоду перебрати його твори для своєї пропаганди. Але тут знову виявився фальш, що характеризує літературу комуністичного деспотизму. Захаляні вірші Симоненка не удастся партійного благословення, щоб увійти у посмертну збірку поета, хоч партійна пропаганда переконує, що вся творчість Симоненка апробована. Не поміщено у посмертній збірці в Україні і тих віршів, що їх надруковано у збірці „Прологу”. Один з віршів, що жого побоявся надрукувати цензор в Україні має назву „Суд”. і він звучить так:

Параграфи присіли біля столу,  
примітки причаїлись по кутках,  
очима гострими підсудни прокололи  
читати із багнетами в руках.

І циркуляр дивився в окуляри,  
і гріліся розязви біля губ,  
і вказівки скакали, мов примари,  
із телефонник мудрих труб.

— Вона чужа, — параграфи сказали,  
— вона не наша, — мовив циркуляр,  
— нечувана, — примітки пропищали,  
і в залі знявся лемент і базар.

І циркуляр на них поглянув строго,  
і заті заворушився і затих.  
І розп'яли Й, небогу,  
в ім'я параграфів товстих.

Вона даремно присягала слізно,  
що не чинила і не чинить зла...

Була у суддів логіка зализна:  
вона ні в які рамочки не лізла,  
вона — новою думкою була.

Цей вірш спеціально актуальний на тлі документів, що їх присла книга Чорновола. Комуністичний режим боїться думки, живої

думки живої людини. Це та сама ситуація, що була в найтемніший час середньовіччя, коли за відвагу сказати власну думку П автора спалювали — чинили автодafe. Деспотизм декляємус з патосом про абстрактну людину, але не цікавиться справжньою живою людиною. Цю проблему наслітлює критик Іван Дзюба в одній із своїх статей. Дзюба пише:

„Одною з прикмет поглиблення гуманістичного духу і гуманістичних зацікавлень нашої літератури є активізація її інтересу до проблеми цінності людського життя, як найбільшого життєвого блага, звідки випливав цим обумовлена і все інше продукуюча найвища відповідальність людського суспільства перед людським життям. Тут іде процес вивільнення від поверхових, модно-схолястичних і звого потворних концепцій. Так, у добу, коли вищим поцінуванням індивідуальності була формула „людина-гвинтик”, питання цінності людського життя і людської індивідуальності не рідко трактувалося просто і „по-діловому”. З одного боку, зворушило заявлялося, що людина цінніша, за будь-яку машину і цим трансцендентальна частина питання вичерпувалася, а далі вже йшла інформаційна справа: громадське вище особистого, отже, хто вважав себе уповноваженим цього громадського начала, на цій підставі вважав себе в праві розпоряджатися „особистими” життями, чужим „особистим” в ім'я громадського. Тут допускалася маленька перепляска, маленька плутанина. Так, у людини високо ідейного та духовного тонусу є щось вище за само життя — це мета цього життя, це її ідеали, ідеали-принципи, це честь і гідність, і вона може віддати за них своє життя. Але тільки вона одна сама може віддати своїм власним життям. Ніхто інший, і ніяка інституція, і суспільство в тім числі, не може тут приймати рішення за неї. Інакше таке суспільство з високоорганізованого колективного організму виродилося б у свою протилежність, а замість високого морального духу прийшов би повний моральний занепад. Колізія між особистістю і суспільством не може бути вирішена односторонньо, бо це порушило б головну підставу суспільного побуту.

Життя суспільства дістас свою реальність лише в житті одиниць, отже, лише в них, для них, і через них воно є, воно прогресує, воно вимірюється і цінується. І тільки після такої передумови вже можна говорити про те, що на цій підставі виростає: про зобов'язання одиниці перед суспільством та перед його інституціями.”

Іван Дзюба не Еразм з Ротердаму, але його думки в час, коли комуністична деспотія стала на грани кризи, відповідають відажним думкам великого гуманіста, коли він, у час реформації підważував середньовічний деспотизм. Оборона індивідуальності — це та нова ідея, що підважує накинений марксівським догматизмом терор диктатури партії. Вся поезія шестидесятників просякнута тим особистим-безпосереднім, що виявляє людину. Імперія намагається злити індивіди у сиру масу; поезія молодих поетів в Україні шукає окремої людини в масі. Це особисте не тільки в чистій поезії Драча чи Костенко. Це особисте також у громадській поезії Симоненка, який в одному вірші говорив:

„Ми — це не безліч стандартних я,  
а безліч всесвітів різних.”

Вартість книги Чорновола не тільки в автентичності вміщених там документів, які розкривають всі зловживання деспотичного режиму, але головно в новому світовідчуванні, який проявляється в яскравому конфлікті між особистим, живим, творчим, думаючим і накиненим, догматичним, непорушним, що за ним стоїть паграф — партійний деспотизм. Тут і заложене це нове зерно нового гуманізму, що може розростися у справжній рух, зерно, що його відчуваємо в новій українській поезії.

\*\*

Квазімодо говорив, що поети сходять із своєї вежі в момент, коли деспотія загрожує знищенню підставових свобод. Такий момент переживав Україна і свідоцтвом цього — документи в книзі Чорновола. Русифікація дійшла до тієї точки, що треба бити на сполох! Це і роблять молоді культурні діячі, і роблять це в рамках конституційних прав, легально відкликаючись до писаних законів, що в дійсності зумовлені марксівською діялектикою, не є дійсними чи зобов'язуючими. Як і перші реформатори середньовіччя, що відкликалися до Святого Письма намагались направити зло, так і молоді інтелектуали в Україні в рамках конституційних законів вимагають поправи становища українського народу в Советському Союзі. Це не іноватори, це легалісти-реформатори, які намагаються лікувати здегенеровану форму марксизму, шукаючи його гуманітарної форми. Знаємо, що гуманіст Еразм не зірвав з Церквою, хоч за суди її зловживання, ба навіть відмовився підтримати Лютера, коли він проголосував новий порядок у Церкві.

Іван Дзюба, в якому ми хочемо бачити українського гуманіста сучасності, ставить справу русифікації України і її культурного розвою в такій же легалістичній формі. „Давайте, — пише Дзюба, — чесно і відкрито обговоримо всі аспекти національної спраї. Від цього буде тільки користь. Хай будуть висловлені всі точки зору. Немає жодного сумніву, що силою логіки й аргументації силою правди й совісти, силою людської порядності й турботою про загальне благо переможе та точка зору, яка виражас спрощені комуністичне розуміння інтернаціоналізму: недопустимість будь-якої несправедливості до будь-якої нації світу в ім'я будь-яких розрахунків, переваг і „необхідностей“; загальна відповідальність людської сім'ї за повнісущість кожного свого члена — кожової нації в світі; безмежний, чи необмежуваний в часі і зусиллях, найсвітіший розвиток кожної нації в ім'я вселюдства, в ім'я комунізму; взаємодіяння і братерство в ім'я зростання і самовтвірдання кожного, а не в ім'я старшинства, поглинання і однозначності.

Тоді стане зрозумілим і очевидним, що починати треба з найголовнішого — і з популяризації тих ідей Леніна, ідей марксизму-ленинізму та світового комунізму, які тепер замовчуються, обходяться, або фальсифікуються; з виховання комуністичного національного самопізнання й самосвідомості, комуністичного розуміння інтеграціоналізму й переборення психологічної інерції шовінізму, великородженництва, національного ліквідаторства і хамства, бюрократичної шаблонізації. Така національно-освітня й виховна робота створила б духовні й психологічні передумови для всіх інших за-

ходів у піднесені національно-державного і національно-культурного життя Радянської України, а ці останні, набравши реального змісту й живого багатства, ідеальної привабливості і надихаючої сили для мільйонів українців, у свою чергу стали б величезними важелями комуністичного будівництва, допомогли б пробудити й мобілізувати недобачувані тепер сили й резерви, помножили б внесок України в загальні зусилля народів СРСР, народів усього соціалістичного табору".

Україна стала найбільшою жертвою дегенерації комуністичного руху і соціалістичної революції. Вона не тільки втратила свободу, вона стала перед загрозою повного занiku. Русифікація, що її поставив у своєму пляні централізований державний режим, започаткувала повну денационалізацію українського народу. Цей здегенерований вид комунізму з маркою „майдан Раша" видався кошмаром найбільше відданим комуністичним діям України, з Хвильовим і Скрипником у проводі. Хвильовий, це той перший реформатор, неначе український комуністичний Гус, відверто й голосно подав гасло: геть від Москви! Це не гасло національного шовінізму, це оборона ідеї, що їй був відданій той революціонер з крові і кости, перед оскверненням, перед дегенерацією.

В комуністичній Югославії можна дискутувати проблеми марксизму. В Чехословаччині можна сумніватись і змінити форми. У Советському Союзі такої можливості немає. Та все ж і там відзиваються відважні голоси критики, вимога дискусії. Всі дискутанти з великою запопадливістю й обережністю покликаються на авторитет Леніна, бо тільки в рамках визнаної марксівської ідеології може відбуватися дискусія. Зразком такої дискусії на науковому рівні є передрукована в цьому числі „Листів до Приятелів" стаття О. І. Лугової про становище України в час капіталізму. Стаття сперта на статистичних даних, ще й російських статистичних даних; вона у річевому, дослідницькому тоні, доводить, що Україна була колонією Московщини і не мала своєї української буржуазії. Навпаки, вся буржуазія в Україні за царського панування була чужа, головно російська. Таке наукове ствердження підриває всю комуністичну пропаганду про існування українського буржуазного націоналізму. Бо звідки цей буржуазний націоналізм, як — згідно з науковим ствердженням наукового дослідника в науковому журналі — української буржуазії не було? Таку саму вимову мас недавно видана в Канаді в англійській мові книжка Івана Коляського про русифікацію шкільництва в Україні. Коляський — комуніст, член комуністичної партії в Канаді. То ж його критика дійсності в Україні, це ще один голос реформатора.

Середньовічна реформація проходила під штовханом прогресивної хвилі пізнання, що її історія дала назву відродження знання. Благословенне в історії відродження, це не тільки відкриття старовинного світу з його високою культурою. Це щось більше: це — функція нової життєвої енергії, орган інтелектуального росту, що призвів до життя модерний світ з новими концепціями філософії і релігії, що пробудив до життя мистецтво й літературу, дав дорогу науці, що вхопився сильніше за ті реальності людської вдачі, які заінтересовані в поступі, поширив горизонти людської думки і всього світу, започаткував винаходи і відкриття, направив суспільні й полі-

тичні відносини, надихнув життям поступові й винахідливі сили, що відкриє людину, поставивши її в осередку життя і так започаткував світлий період гуманізму.

І сьогодні наука в повному розцвіті. В час буйння реформації й ренесансу людина відкрила нові світи, знайшла у друкарстві нові способи комунікації. Сьогоднішня людина стоїть перед відкриттям нових світів у космічних просторах, а засоби комунікації удосконалеї до неймовірного. То ж і є зовнішні вигляди на те, що сьогоднішній час може у своєму історичному крузі повторити світливий віхід ренесансу. Реформація, що проходить у країнах комуністичного світу, є тільки доказом, що основи цього комуністичного світу не тривкі. Чи вдасться реформаторам віднайти життєву основу для комунізму, покаже майбутнє. У молодих гуманістів в комуністичних країнах ще немає ні тісі ширини погляду, ні тісі відваги, щоб повторити за Еразмом з Ротердаму: не вся мудрість у Церкві. Та все ж і ці молоді гуманісти сповнені надії на науку, знання і дослід, у них щире бажання шукати і знайти правду, а це перемога думки, що завжди була в історії рушійною силою прогресу. Остання війна принесла велике стряснення у всьому світі. Вона стряслала і все суспільство СРСР, що його диктатори бажали приспрати і привернути у гвинтики штучної машини деспотичної держави. Молода генерація вийшла у життя без того страху, що його увів поліційний терор. Молоді люди бажають користуватися тим найбільшим людським даром — вільною думкою, вони заражалися свободою для думки. Деспотія не піддається, але сама свідомість, що ця думка існує, підважує мури тотальної тюрми. В першому ряді йдуть поети. Їх магічне слово має силу зворушити і зрушити тюремні мури. Справедливо поет Віталій Коротич звертається в одному з віршів із закликом до поетів:

Поети!  
Вчіть планету доброті —  
вона давно вже миру й ласки прагне.  
В народів і серця, і губи спраглі,  
чекають слів, що мудрі і святі!

I да-ті:  
О, дайте людям трохи-трохи ласки.  
Світ — не катівня.  
Світ наш — не тюрма.

I закінчує вірш:  
Над згарищами стало вже світання.  
Слів, що прості й високі, як кохання,  
земля чекає.  
Вчіть ї, майстри!

Українські поети в Україні готові вчити. Книга документів Чорновола показує ідеалістів, які говорять прості слова про правду, які відважно стоять в обороні прав свого народу. Хвиля реформації в комуністичних країнах мусить вимряти і всі зловживання, що їх приносить здегенерований державний комунізм, і не тільки реформами направити заподіяне зло, але, — треба вірити — вона відкриє дорогу новому відродженню, де в центрі стоятиме людина, як найбільша цінність і найвища достойність, що стане запорукою нового ренесансу.

Михайло Добрянський

## КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І МОДЕРНА КУЛЬТУРА

(Доповідь прочитана на Студйному семінарі Українського Християнського Руху, що був присвячений проблематиці Другого Ватиканського Собору.)

„Драма модернізму” в Католицькій Церкві.

Явище модернізму, як проблема культури і церковна, виринуло в другій половині минулого сторіччя. Чим біжче до кінця дев'ятнадцятого сторіччя, тим дискусія навколо проблеми модернізму ставала голоснішою і щораз пристраснішою.

Про цю проблему говоритиму словами о. Роберта Адольфса. Цей ігумен монастиря Августинів, професор філософії і академічний душпастир в Ейндговен (Голландія), пише в своїй книжці „Ді Кірхе іст андерс” так:

„У другій половині дев'ятнадцятого сторіччя серед значного числа католицьких духовних і мирян (хоч останні були в меншості) у Франції, Німеччині, Англії, Італії та Голландії постав рух за реформи і нову орієнтацію в Церкві. Ішлося при цьому про зміну наставлення Католицької Церкви до великих духових течій того часу. Вважалося, що нефортуною була боязлива і замкнена в собі постава Церкви до так дуже потрібної відкритої дискусії над проблемами історичної критики, нової критичної інтерпретації Біблії, нових напрямків філософського мислення та над проблемами світоглядовими, які пов'язані з поступом природознавчих наук. Ці намагання оновленняся осягнули вершину точку у русі, що його трудно назвати; а церковні авторитети натаврували його гаслом „модернізму”.

У зв'язку з цим автор наголошує два аспекти проблеми модернізму: пропагатори церковного оновлення, „модерністи”, деколи сходили на манівці і проголошували свої позиції в таких формах, які для їхнього часу були неприйнятими; з другого боку церковна влада не давала дозволу на серйозну спробу розправитися з великими питаннями того часу. З цього виросла „драма модернізму”, яка розигралась головно за понтифікату папи Пія Десятого (1903-1914).

Тут не місце розповідати, як розигралась ця „драма модернізму” в Католицькій Церкві. Для теми цієї доповіді важливо ствердити таке: у 50-ті роковини смерті папи Пія Десятого, 1964-го року, внесено до президії Другого Ватиканського Собору документ, який у соборовій термінології дістав назву „Схема 13”. Цей проект, — після грунтovnoї дискусії, змін і доповнень, — був схвалений Собором і затверджений папою Павлом Шостим при кінці 1965-го року, як „Пасторальна конституція про Церкву в сьогоднішньому світі”, чи коротко — конституція. Цей документ ліквідує в найбільші властивий спосіб „драму модернізму”. Сьогодні в католицькому світі вже немає проблеми модернізму, немає конфлікту між Церквою і модерною культурою. Бо модерна культура — це су-

часна культура, і все, що в ній позитивне з погляду християнського вчення, Церква приймає; а про те, чого не може прийняти, починає дискутувати.

### „Схема” про модерну культуру врятувала Собор.

Не можна оцінити конституції зависоко. Відомий коментатор Собору, швейцарський теолог Маріо фон Галлі, говорить: схвалення „Схеми 13” врятувало Собор, бо це перерішило, що Другий Ватиканський не пішов шляхом Першого Ватиканського Собору. А до цього не було далеко. Бо ще під час третьої сесії не було певне, чи проект, що допровадив через т. зв. „Схему-13” до конституції, взагалі вийде на форум Собору. Характеристичне, що в матеріалах підготовчої комісії цієї теми не було. Ідея такої теми зродилася під час першої сесії Собору; тоді величезна частина соборних отців усвідомила, що діялог є основним елементом християнства, бо без нового християнство високіше, — каже Маріо фон Галлі. За соборовим календарем для цього проекту призначено для дискусії п’ять днів; „Саме стільки, скільки треба, щоб його поховати”, заважає Маріо фон Галлі і додає: такий намір був цілком очевидний.

За кулісами робилися заходи, щоб внесений проект видати як „пояснювальні тексти” до соборових документів, про що повідомлено 1 жовтня 1964 року. А 12 жовтня 1964 року рішено відкласти розгляд цієї теми. На вимогу єпископів 14 жовтня повідомлено, що „в понеділок” найпізніше проект піде на форум Собору до дискусії. Але й цього не сталося, і це викликало особливі хвилювання серед єпископів. 20 жовтня 1964 року почалися розмови над „Схемою-13” під керівництвом двох кардиналів — Джакомо Леркарно і Юліоса Депфнера, які рішуче підтримали проект, як основу для дискусії. Дебати тривали не п’ять днів, а три тижні; ніяка інша схема не забрала так багато часу в цьому (другому) періоді третьої сесії.

Куріяльний кардинал Фернандо Ченто, передавши Соборові проект, говорив від імені мішаної комісії, що складалася із членів теологічної комісії і комісії для апостольського мирянинів, так:

„Подаю цю схему з деякими побоюваннями, які випливають із почуття відповідальності і з величезних очікувань світу; мета цієї схеми — під знаком Івана Двадцятого і Павла Шостого — сприяти діалогові Церкви з модерним світом. У цьому тексті видно намагання Церкви до обнови. Церква знає свій обов’язок — принести своє послання стражданому і загроженому світові, який змагається з величезними проблемами, (...) принести всьому людству, християнам і нехристиянам, віруючим і атеїстам (...) послання міцної надії на краще майбутнє, коли запанує не право сили, а сила закону; не ненависть, а любов, не війна, а мир Христовий у царстві Христовому...”

Беручи на порядок нарад „Схему-13”, Собор опинився перед лицем великих труднощів і перед великою масою проблем, які раз-у-раз вносили до проекту учасники дискусії. На деякі труднощі, може найбільші, звернув увагу вже сам єпископ-представник питання так:

як застосувати в сьогоднішній дії вчення Церкви про її ставлення до світу при багатозначності слова „світ”.

як знайти рівновагу між принципами Євангелі і дійсним становищем сьогоднішнього світу,

як з'ясувати, що таке „ознаки часу”, цебто які тенденції і життєві проблеми є типовими для сьогоднішньої людини,

як узгіднити — з одного боку великі надії християн, які очікують від Собору швидкої відповіді на всі болючі проблеми нашого часу, і з другого ж — свідомість, що Собор не може цього дати,

як знайти для схеми таку мову, яка найліпше відповідала б менальності сучасної людини і була б усім зрозумілою.

### Рішучі заперечення і завзята оборона

Щоб якслід оцінити конституцію, треба познайомитися з дискусією над „Схемою-13”, бо щойно тоді зрозуміємо багатство ідей і проблем, які вийшли на форум Собору у висліді внесення цієї схеми, і побачимо труднощі що з ними пов’язані. Вони ставлять виклик і Церкві і людині і всьому сьогоднішньому світові.

Я хочу навести приймні ті голоси, які визначували рамки дискусії, щоби дати ілюстрацію ширшого діялану думок та проблем. А ось голоси проти:

У схемі є фальшиві погляди і незрозумілі місця, тому проект не підходить, як база дискусії (кардинал Ернесто Руффіні, Палермо).

Схема, вживаючи два поняття — Церква і світ — у різний спосіб, не перемагає нехристиянського дуалізму, виявляє забагато побоювань і висловлює забагато турбот (кард. Альберт Г. Меср, Чікаго).

Стиль і форма проекту не надаються для справжнього діялогу, бо тут проповідується згори, замість аргументувати речево, а тільки тоді можливий діялог (архієпископ Кароль Войтила, Краків).

Складається враження, що в проекті хотіли оминути все, що стояло б на перешкоді діялові з атеїзмом; мова проекту боязлива (архієпископ Вільям Конвей, Армаг, Ірландія).

Схема негідна Собору: ліпше нічого не сказати, ніж говорити порожні слова, (...) схема розчаровує у всіх надіях (архієпископ Джон С. Гінен, Вестмінстер, Лондон).

Схема — недозрілий продукт, їй бракує теологічного обґрунтування; багато отців вражені новочасним способом вислову (архієпископ Андре М. Шарю, Намюр, Бельгія).

„Подорож без мети” — ця схема, немає спрямування; треба внести у проект щось із тих нових ідей, які походять з близької релігійної, а одночасно й наукової візії Теяра де Шардена (архієпископ Деніс Е. Герлі, Дербан, Півд. Африка).

Схема підпадає впливові цьогосвітнього духа і ляїцистичним тенденціям (єпископ Антоніо де Кастро Маєр, Кампос, Бразилія).

З другого боку говорили оборонці проекту:

Кардинал Юліус Депфнер (Мюнхен) вітав схему, бо вона відповідає духові Церкви; цією схемою Церква відважно, але й щасливо, відчинає світові свої вікна і двері.

Кардинал Франціс Смелман (Нью-Йорк) гаряче підтримав схему; він заявляв: „Слухайте світу, щоб світ нас слухав”.

Кардинал Франціскус Кеніг (Віден): Треба взяти до уваги, що

комісія, яка виготовляла проект, займалась темами, що ніколи досі не були предметом нарад на соборах.

Кардинал Льюїн Ругамбва (Африка) хвалив схему, бо вона висловлює солідарність з убогими і переслідуваннями.

Кардинал Ашіль Ліснар (Ліль, Франція) сказав, що схема допоможе розпочати діалог зі світом; мову треба достосувати до ментальності сучасної людини.

Кардинал Поль Е. Лежер (Монреаль) вважав, що проект є значимою базою для дискусії. Таку саму думку висловив єпископ Йосеф Штімпфле (Аугсбург).

### Свобода слова на Соборі

Широкий вахляр заперечення й оборони показує свободу слова, що панувала на Соборі. Для цього є ще країні ілюстрації. Під час самої дискусії над „Схемою-13” лунали цікаві, глибокі й відважні голоси, з якими варто познайомитися.

Ось виступ кардинала Джакомо Леркарно (Больонія).

Церква цінить культуру і має з неї великі користі, вона з довір'ям зустрічає науковий, мистецький і технічний прогрес. Але Церква має визнати „культурну вбогість”; мова йде не про матеріальну вбогість, тільки особливий рід евангельської вбогости у відношенні до культури. Кардинал пояснив це таким прикладом: на культурному полі Церква забагато прив'язується до скарбів минулого, які не підходять нашій добі, а це є сколастичні системи теології і філософії та деякі методи досліду і виховання. Церква може спокійно зреагувати з них або обмежити їхнє застосування. Бо вони є часто причиною того, що Церква замикається перед новими здобутками культури і духовними скарбами нехристиянських культур. Евангельську вбогість треба розуміти не в негативному, а в позитивному змісті; це — змагання вперед, духовна рухливість, відвага прагнути нових спроб і нових операцій. „Де юре” Церква ніколи не ототожнювала себе з певною філософською чи теологічною системою. Але прийшла пора зробити це „де факто”, — з усіма наслідками. Тоді культура Церкви стане особливо дійовою, щелігійною силою, яка зможе бути дріжджамиожної культури, сьогоднішньої і завтрашньої. Маючи це на увазі, треба в Церкві змінити методи виховання, зокрема в церковних семінаріях і наукових інститутах. Бо як може прийти діалог з модерного культурного, коли партнер з боку Церкви, — байдуже, священик чи мирянин, пістас неочасну освіту. Коли наукова мова, якою вони думають, сьогодні мертві мова, то як можна такою мовою висловлювати модерні ідеї?

Єпископ Страсбурга, Артур Л. Ельхінгер, звернув увагу на такі чотири явища, які змушують перевірити сумління: 1) багато визначних діячів культури виявляють супроти Церкви трагічне незрозуміння а навіть ворожнечу; 2) католицька інтелігенція не відчуває достатньої підтримки з боку Церкви; 3) громадська думка світу вважає, що Церква ставиться боязливо до культури, ба що більше, переходить на оборонні позиції; 4) боротьба Церкви проти модернізму — це ще далі відкрита рана.

Усвідомлення цих явищ спонукує поставити запитання, а саме: що є науковий прогрес зі становища, яке робить Церкву в усьому

1) чи Церква тільки неохоче погоджується на автономію культури? 2) чи вона не нахидає „догматичного імперіалізму” тим, що оцінює себе компетентнію? 3) чи вона застосовує до життя тільки теологічні тези одного періоду, неначе б теологічна праця полягала виключно на повторюванні набутого знання? 4) чи не має Церква забагато страху перед раціоналізмом і критицизмом?

Церква повинна прийняти багатства світської (профанної) культури, щоб мати змогу подавати людству християнську віру у формах, які притягали б до неї сучасну людину.

Основна проблема: чи Церква може здійснити своє післанництво в світі, який витворив свою власну етику і не вважає Церкви по-трібною. Вина за такий стан і по стороні Церкви, бо вона впродовж останніх п'яти сторіч жила, відвернувшись від світу і відгородивши себе від його культури. Треба називтися слухати, що говорить світ також і тоді, коли Церква виконує свій пасторський уряд.

Архієпископ Свєн Д'Суза (Бопаль, Індія) говорив:

Завдання Собору — дати Церкві новий поштовх до нового підйому. Церква часто спізняється. Це видно, наприклад, в її ставленні до ідеї свободи; в її поставі супроти історичного розвитку, коли Церква на Заході втратила робітничі маси; а також у її трактуванні наукових відкрить і теорій — від Галілея через Ламанне до Тейра де Шардена.

### Проблема сучасного атеїзму

„Схема-13” не могла поминути такого явища, як атеїзм сучасного світу. Тому й у нарадах Собору присвячено цій темі багато уваги. Тут можна подати лише деякі зразки дискусій.

Перший поборник „Схеми-13”, бельгійський кардинал Лев І. Свененс говорив:

„Без сумніву, атеїзм це жахлива помилка, але було б занадто дешево його просто засудити. Навпаки, треба запитати, чому так багато людей признаються до атеїзму і який саме образ Бога вони поборюють. Також треба ввійти в розмову з атеїстами, щоб вони шукали і пізнали правдивий образ Бога, який вони, можливо, бачать у карикатурі і тому відкидають його... Треба перевірити, чи часом і ми своїм способом говорення про Бога не затемнююмо сонце живого Бога... Треба перевірити, чи — з погляду наукового прогресу і крашого пізнання природної етики — класичне вчення саме в теологічних підручниках враховує нові пізнання біологічні і психологочні.”

Епископ Отто Шпюльбек (Майссен, Сх. Німеччина) сказав:

Природознавці нарікають, що Церква в розмові з ними користується застарілою і їм чужою мовою. Такі поняття, як матерія, причина, субстанція, скінченність, життя, — в сучасній науці дуже змодифіковані. Крайня пора, щоб теологія заново передумала їх, взявшись до уваги досягнення науки. Досі цього не зроблено і це занедбання дуже сприяє воюючому атеїзму. Церква не сміє нехтувати тією допомогою, яку їй дас сучасна наука. Епископ пояснює свою вимогу на прикладі того впливу, який здобув у сучасному світі Тейр де Шарден: „Багато мирян, вірних католиків, кажуть: Тейр де Шарден — це священик і побожна людина, проте він говорить нашою науковою мовою. Ми віримо, що він зрозумів наші

проблеми і тому очікуємо від нього допомоги в релігійних питаннях, які випливають із наших студій". Єпископ Шпюльбек не займає становища ні до філософії, ні до теології де Шардена. Але він стверджує таке: „Атеїсти вважають Теляра де Шардена таким ворогом, якого треба особливо поважно трактувати; вони занепокоєні фактом, що його наукова мова вказує на співзвучність між вірою і знанням. Страх і побоювання багатьох теологів досі, на жаль, є причиною того, що наша розмова з науковим світом не дає бажаних результатів, і це триває від Галілея, цебто вже 400 років."

Ще один голос у дискусії на цю актуальну і болючу тему.

У другій половині 19-го сторіччя рішалося питання, з ким піде пролетаріят: з Христом чи з Марксом? Він пішов з Марксом. Як це сталося? Адже ж сам Христос був ремісником-столяром, його учні-апостоли були робітниками, ремісниками, рибалками. Перші християнські громади, і маса християн перших сторіч після Христа — це були люди вбогі, з найнижчих суспільних прошарків, з того середовища, яке сьогоднішньою термінологією називаємо „робітничий пролетаріят". Чому не вдався такий почин, як рух священиків-робітників у Франції, почин, що йшов на зустріч найелементарнішому завданню Церкви в сучасній добі?

Такі питання турбують багатьох людей. На ці турботи вказав на Соборі Геральд Магон, головний зверхник товариства місіонерів ім. св. Йосифа, в Міл-Гілі, у Лондоні:

Центральна проблема нашого часу, — поділ на тих, що все мають, і тих, що їм усього бракує. Перший Ватиканський Собор відбувся у добу господарських переворотів, але, на жаль, не дав жодних напрямних щодо соціальної справедливості серед індустріальних народів. Собор не знайшов слова потіха-заходи для пролетаріату, — нарікав Геральд Магон. Мало єпископів звернули тоді увагу на визначного пionера соціальної етики, єпископа Кеттелера з Майнцу. Якби вони пішли за його покликом, тоді, можливо, історія розвивалася б іншим шляхом. Сьогодні масмо справу вже не з пролетарськими класами а з пролетарськими народами, які чекають на постанови Собору. Убогі світу скеровують свої очі на Рим з запитанням — чи Церква Христова, любителька бідних, виступить у їхній справі?

### Хто є партнером Церкви у діалозі

Тих голосів досить, щоби мати уявлення про загальну атмосферу в дискусії над „Схемою-13". Але вони не дають змоги зорієнтуватися в труднощах, з якими зустрівся Собор, а ще більше — комісія, що підготовляла схему. Про це говорить згаданий уже коментатор-теолог Маріо фон Галлі. Я спробую навести хід його думок.

Конституція про Церкву в сучасному світі — це „другий стовп Собору". Фон Галлі вважає, що Другий Ватиканський Собор спирається на трьох стовпах-столонах, а саме на догматичній конституції про Церкву, пасторальній конституції про Церкву в сьогоднішньому світі і на декреті про екуменізм. Основне в другій конституції те, що тут Церква задекларувала свою готовість до діалогу з сучасним світом. Фон Галлі каже: „Діалог — це єдине слово, яке можна

вжити, як наголовок для всіх тем цього Собору". Діялог — розмова, але з ким розмова? З тим, хто напроти, з партнером, із сьогоднішим світом. А що це є той сьогоднішній світ?

Комісія і Собор мали важке завдання відповісти на питання, що є сьогоднішній світ. Світ — це люди; який сумнів може бути в цьому? Світ це щось цілком конкретне. Не абстрактне людство, а конкретні люди, кожна людина, яка завершує Боже творіння в своїй земній дії є партнером у діялозі. Кожна людина, що бере участь у будівництві цього світу, бо кожна є співносієм культури; кожна людина в Церкві і поза Церквою, католик і некатолик, християнин і член інших релігійних організацій, атеїст, комуніст, — кожний є партнером у діялозі.

Отже, висновок з цього таєм, що діялог Церкви зі світом є поза Церквою. Та це не зовсім так. Церква має особливі доручення. Завдання Церкви не в тому, щоб бути носієм культури, не в тому, щоб бути поштовхом прогресу, який має допомагати людям влаштувати справи цього світу. Церкві призначено бути спільнотою Божої ласки і спасіння.

З цього логічно виходить різниця між Церквою і державою, між Церквою і культурою, між вірою і наукою. Далі приходить питання про стосунок Церкви до світських ділянок і до тих людей, які в цих ділянках діють. А серед них є і католики, люди, які належать і до Церкви і до світу. Отже — не тільки діялог Церкви зі світом поза нею, але й діялог у самій Церкві, з католиками, головно з мирянами, бо саме вони діють у державі, в культурі, в науці і в народному господарстві.

У цьому місці нашого міркування спадає на думку запитати: чому Церква, якої вся увага скерована на останній шлі людини, на вічність, цікавиться земними справами? Це питання стояло на Соборі, коли він розглядав „Схему-13”. Але Собор не мав завдання доказувати, що Церква має право втрутатися в світські справи, бо це право очевидне й безсумнівне; хоч деякі політичні системи його заперечують і деякі режими це право поборюють, навіть насильством. На Соборі йшло про щось зовсім інше. Є люди, які думають, що Церква не цікавиться світськими справами. Є інші, які кажуть, що вона цей світ поборює. Усім цим людям треба довести, що так не є. І це одне з головних завдань конституції.

Закид, що Церква поборює цей світ, бо вся її увага звернена в бік іншого світу, треба вияснити, як непорозуміння. Церква поборює цей світ тільки в одному розумінні, коли під поняттям „пей світ” розуміти те що розумів євангеліст Іван — суму гріха і зла на цьому світі. Такий світ Церква поборювала і буде поборювати.

### Початок нової епохи

В історичній оцінці зацікавлення Церкви цим світом, конституція становить початок нової епохи. В першому етапі своєї історії Церква цікавилася цим світом, коли мусила боротися за своє визнання. Потім Церква дійшла до того, що стала обороňати свої права за панування в цьому світі. Вхід прийшла реформація.

На цю тему Роберт Адольфс говорив: „Не може бути сумніву в тому, що Церква зрозуміла реформацію як масовий вихід з ма-

тірної Церкви, а також як наступ на її власну субстанцію. З цих міркувань вона перейшла в дефензиву, замкнулася й ізольувалася й у висліді Церква перетворилася на загороджений „релігійний резерват”... З того часу католицька Церква великою мірою виявляє римський і південноєвропейський характер. Така постава дозволила пізніше до закостеніння, звуження і вкорочення католицькості... І в теології не було змагання до нових форм, які були би передумані в оперті на Біблію. Перемагала дефензивна тактика: затримати вчення в чистоті... Панувало бажання зберегти, якомога, „традиційні практики”. З pontифікатом папи Павла IV настало таке задубіння, що сьогодні виглядає нам неймовірне. Це доба, коли без вагання застосовували інквізіцію, а тим часом місійні дії на інших континентах провалювалися через брак гнучкості”.

Ішли століття, Церква тривала в ізоляції, шукаючи допомоги хіба в оперті на політичну владу і ласкавість коронованих осіб. А тимчасом у тому світі, яким Церква не цікавилася, діялися великі речі — в усіх ділянках культури. У висліді цих процесів з'явився новий тип людини. Її називають різно — „модерна” людина, „до-зріла” людина, „повнолітня” людина.

Соборові отці нарікали, що душпастирську працю серед сучасних „до-зрілих” людей утруднює якась особлива атмосфера, новий, досі незнаний, „настрій життя”. Шукаючи джерел цього явища, вони вказували на таку обстанову:

У ході віків зовсім проникнув у Церкву з деяких світоглядових систем філософського дуалізму, який суперечить Євангелії. Церква „тягнула його з собою сторіччями” — говорив один учасник дискусії над „Схемою-13”, а можна додати, що і досі тягне.

Масмо на увазі роздвоєність розуміння і сприймання світу, штучний поділ світу на дух і матерію, а далі — прізву, яка постала між духом і матерією. Це все привело до конфлікту між духом і матерією й у висліді одні заперечили матерію, інші заперечили духа. Прірва між духом і матерією постала два з половиною тисячоріччя тому, на вершинах розквіту грецької культури. Тоді-то розбилася єдність життя, поділившися на дві сфери: духову і матеріальну. Конфлікт між цими двома, штучно людською думкою створеними, світами — це історія кризи сучасного людства. Конфлікт мав і ще мас значення не тільки академічне; він просякає в усі ділянки життя, включно до соціальної і політичної. Більшовизм зробив з „матеріалізму” зброю, щоб знищити свободу людської думки, — це одна крайність. Друга крайність, „ідеалізм”, піднесений на п'єдестал божища, який має витравдувати... звільнення від всіх обов'язків боротися за краще і духовно багатіше життя на землі.

Цей дуалізм у Церкві, — каже Mario фон Галлі, — витворює враження, що християни відвернулися від цього світу і ним незахідовані. Проблему цього дуалізму в останніх роках жваво обговорюють теологи. І теогонія починає здоганяти сьогоднішню добу, що її характеризує одна з найсучасніших ознак нашого часу: туга людини за єдністю світу, за єдністю людини з Богом — з одного, і єдністю людини з природою з другого боку, щоб ліквідувати роздвоєння в людській свідомості і в її світосприйманні.

### Церква стас суспільством відкритим

З прийняттям конституції постала для Церкви цілком нова ситуація. Церква в своїй історії, якщо йдеться про її ставлення до цього світу, проходила різні етапи. Був етап, коли вона боролася за своє місце, боролася, щоб утриматись і закріпитись. Був етап, коли вона хотіла панувати в цьому світі. Був етап ізоляції. Новий етап визначус факт прийняття конституції. Церква каже собі і світові: завдання Церкви перед світом — не панувати в ньому, не втікати від нього, а бути в ньому і йому служити. Тут початок нової епохи. Церква, яка донедавна була, — вживуючи сучасного соціологічного терміну, — суспільством замкненим, перетворюється в суспільство відкрите. Можна підходити, як хочете, до папи Івана Двадцять третього і до його рішення скликати Собор, — або це була геніяльна віzia глибоко релігійного переживання, або відповідь проникливого мислителя на історичну ситуацію, або це й те одночасно, а може щось зовсім інше. Немас значення, як пояснювати. Одне є певне: це історичне рішення не дало б тих результатів, які приніс людству Собор, якби воно не було співзвучне з прагненнями величезної маси духівництва і мирян. Коли папу Івана Двадцять третього запитали, які мотиви вплинули на скликання Собору, він нічого не відповів, а підійшов до вікна і відкрив його на обидва боки. Папа відкрив Церкві вікно у світ. Собор, сквалившись конституцію, ввійшов у світ не вікном, а широко розгорненими дверима.

Церква усвідомила свою силу й іде у світ, у якому так багато зла і гріха, горя і нужди, але разом з цим багато надії і змагання до кращого майбутнього. Церква йде у світ, якому вона потрібна тепер більше, як будь-коли в минулому.

На Соборі закидали „Схемі-13”, що вона занадто оптимістична, бо в ній замало говориться про зло і помилки часу. Але це не було завданням схеми. Її завдання — реформа тих методів, якими Церква подає свої блага цьому світові, щоб знайти відповіді для нашого часу вихідні позиції Церкви у здійсненні її післанництва між людьми. Щасливо склалося, що величезна більшість соборових отців не пішла за тими промовцями, які вимагали зосередитись у „Схемі-13” на помилках нашого часу. Величезна більшість залишилася при тому, щоб звернути увагу на ознаки часу, на пекучі питання нашої доби і дати позитивну відповідь їм зі становища Євангелії.

Автори „Схеми-13” мали багато турботи, коли дійшло до визначення „ознаку часу”. Маріо фон Галлі каже: Схема радше обходить це поняття без того, щоб його ясно сформулювати. Різні промовці звернули увагу в нарадах, що „ознака часу” це біблійне поняття; це не самі тільки пекучі питання нашої доби, а передусім їхня пов’язаність із проблемою спасиння. Домініканець П. Шеню, так ставить цю проблему: стосунок земних справ світу до надземного післанництва Церкви — такий, як стосунок „сприймаючого посуду” до подарунку. Божа ласка є і залишається подарунком Бога. Але передумовою її отримання є підготовленість людини Ії прийняти. Замало є визначити стосунок м’як посудом і подарунком. Бо в залежності від часу, в залежності від того, які тен-

дентції переважають у тому чи іншому історичному періоді, міняється готовість людини, змінюється скерованість людини до тієї чи іншої сторони надприродної ласки. Тому Церква мусить міняти методи, якими вона подає людині надприродні блага.

„Горе, якби вона, Церква, мала закостеніті, стати нерухомою і зупинитись на своїх подачах, які на одному історичному етапі були цілком правильні, — пише Маріо фон Галлі, — проте, на другому етапі, побачивши в світському житті уявну або навіть дійсну помилку — затаврувала Ї і засудила, але не доглянула нових можливостей у „посуді”..., не відкрила готовості прийняти ласку”.

### Церква йде на діялог також із атеїстами

Щоб могти обновлювати методи своїх подач, Церква йде на діялог зі світом, на розмову з віруючими і з атеїстами, навіть, — у деяких ділянках, — іде на співпрацю з атеїстами, хоч атеїзм відкидає, не з тактичних чи опортуністичних міркувань, як щехто думас, не з політичних мотивів, а з усвідомлення своїх найстотніших релігійних завдань, спасіння людини, завдань, що випливають із ІІ післанництва.

Діялог — діялогові нерівний. Тому Маріо фон Галлі докладніше характеризує той діялог зі світом.

Діялог означає не засуд і не накладання церковних кар; це не є також тільки навчання. Діялогкаже прислухатись до протилежного, ставити запитання, відповідати на запитання. В діалозі немає місця для патерналізму, який каже: все знаю, і знаю краще. Перша найважливіша і безумовна ознака діялогу: — співучасник розмови має відчувати, що його зрозуміли. Його справу треба взяти поважно навіть тоді, коли його становище мусите зганити; зрозуміння до потреби і біди партнера повинно бути очевидним. Діялог не вимагає завчасу заготовлених відповідей в усьому і кожному конкретному, діялог — це спільне шукання правильної відповіді, спільна боротьба за пізнання правди, діялог — це творчість.

Обов'язок творчости треба особливо наголосити. „Схемі-13” захидали, що вона — твір незакінчений. Конституція справді має характер невикінченості, але це радше ІІ позитив, ніж хиба. На Соборі був голос у нарадах про „догматичний імперіалізм”, голос, який застерігав перед тенденцією оцінювати весь процес культури, зокрема науки, з таких позицій, які визначають, що Церква в усьому компетентна. Конституція не могла дати відповіді на всі „пекучі питання”, на всі проблеми і явища сучасної культури, які вимагають відповіді від християнства. Якби ІІ автори цього бажали, це означало б, що вони захотіли б зупинити на одному етапі весь культурний процес світу. Замість того вони визначили позиції, з яких треба виходити в оцінці сучасної культури. Вони нарисували рамки та показали напрям. І вони поступили правильно. Решту мають дати сучасні і наступні покоління католиків, християн, віруючих, чи навіть атеїстів — у творчому діалозі. Конституція становить нашій і майбутнім генераціям визов до творчости в цьому світі, бо тільки творчість може дати життя схемам, декретам, конституціям; тільки творчість може оживити їх дійовим піднесенням,

яке дістъ силу Церкви повести людей і народи за собою та повести їх згідно з її дорученням „з виших”.

Отець Петро Аррупе, генеральний пріор Товариства сзуїтів говорив у дискусії над „Схемою-13”:

Не йдеться про те, чи Церква може дати правильну відповідь на питання нашого часу, а про те, чи вона дас іх у дійовий спосіб. Розходження між внутрішньою вартістю тісі правди, що живе в Церкві, і її дійсністю в світі набрало драматичного характеру. Атеїзмові вдалося в короткому часі зискати для себе велику частину людства, коли Церква після двох тисяч років усе ще не знайшла дійових засобів, щоб поширювати свою благовістъ.

Генерал сзуїтів наводить деякі дані про католиків у світі і каже:

„Перед лицем таких чисел стас очевидною і конечною перевірка методів душпастирства. Треба врешті усвідомити, що самі інтелектуальні розв'язки зовсім незадовільні. Замало заперечувати, доводити, навчати, обороняти. Треба обновити весь спосіб життя Церкви, створити нові структури, допомогти правді набутти значення в суспільному житті. Силогізмами нічого не допоможемо. Атеїзмові треба протиставити християнську спільноту, яка живе не ізольованою, нічаке в гетто, а живе зв'язана зі світом”.

Постанови Другого Ватиканського Собору, як іх подають документи, — це (за малими винятками), — вершини думки і знання в цих ділянках, продукт великого інтелекту в збірному зусиллі. Але цього замало, — каже чернець Педро Аррупе: ім треба дати силу, щоб вони могли діяти. Хто мас це зробити?

Тут ви раз-у-раз чули, як повторювалось слово „Церква”. Я не теолог і прошу не вимагати від мене теологічної дефініції. Коли я говорив „Церква”, могло здаватися, що я маю на увазі когось десь далеко. Насправді я мало на думці нас, Церкву, зложену з двох незвіддільних один від одного елементів — духівництва і мирян. За долю Церкви відповідають обі частини, тобто миряни також, і ми серед них. І коли виникає питання про дійовість конституції „Церква в сьогоднішньому світі”, то воно скероване до всіх мирян, отже і до нас.

Церква потребує мирян більше ніж колинебудь у минулому

І я повинен спеціально це наголосити: Церква потребує мирян сьогодні і завтра більше, ніж це було колинебудь у минулому. Зокрема важливе завдання мирян українських. Нам ніколи не вільно забувати, що наш народ у величезній своїй більшості ось уже 50 років живе під атеїстичним режимом, ба що більше, цей режим рішуче ворожий релігії, режим воюючого атеїзму. Навіть у західних областях України, де комунізм прийшов пізніше, виросла нова генерація, вихована в антирелігійному дусі. Ми знаємо, що серед нашого народу є досі люди релігійні, що є також і люди байдужі до релігії, а все ж відчувають більший або менший голод релігії.

Я переконаний, що ми, з нашим традиційним підходом до релігійних питань, з нашим знанням ментальності сучасної української інтелігенції, — ми, як миряни так і духовні, не могли б вести розмови на релігійні теми з нашими земляками в Україні; ми не могли б з ними порозумітися; ми не могли б заспокоїти їх духовного голоду. Вони не могли б прийти до пізнання Божої правди

Т. Олесько

## „ГАЛИЧАНСТВО” МИКОЛАЇ ШЛЕМКЕВИЧА

Філософія Миколи Шлемкевича стає об'єктом вивчення. Наукова спадщина цього мислителя вимагає упорядкування і широкого обговорення. Видавництво „Ключі” підготовляє видання всіх творів нашого незабутнього редактора і тих, що були появлені окремими книжковими виданнями, і тих, які розкинені на сторінках періодичних видань. Редакція „Листів до Прителів” віддає теж свої сторінки для обговорення творів Миколи Шлемкевича. Нижче друкуємо відгук на книжку „Галичанство”, що з'явилася у 1956 році. Автор цієї критичної статті — один із найкращих приятелів покійного, активний співробітник „Листів” від самих початків Існування нашого журналу. Рецензія д-ра Тимоша Олеська написана у формі листа до автора книжки „Галичанство”. Ми передруковуємо без змін основну частину листа, саму рецензію.

за нашим посередництвом, хоч би і як доброзичливо ми бажали йм допомогти. Бо ми не могли б вести з ними діалогу на світоглядові теми. Кажуть, що діялог — модне сьогодні слово. Але діялог не мода, діялог — це крик напого часу, голос розпачу, зродженого з усвідомлення факту, що сьогоднішній світ поділений на смертельно ворожі табори, що зудар цих таборів принесе би страшну катастрофу людству. Коли на Заході так голосно лунають кличі „аджіорнаменто”, то для нас, що зір свій раз-у-раз скерувусмо на Схід, на Україну, для нас це не клічі, а наказ: усучаснити нашу Церкву до вимог сьогоднішнього, і ще більше — завтрашнього дня. У такій перспективі наші завдання « куди більші і важчі, ніж будь-якого католицького, та взагалі християнського, суспільства на Заході. Такі завдання можна виконати тільки в атмосфері творчих пошукув того, що чернець Педро Аррупе назвав діловістю Церкви. Ми — український народ, що живе на межі двох світів, ми присуджені до таких пошукув більше ніж хтонебудь інший; ми присуджені до творчості.

Великий, може найбільший сьогодні історик, Арнольд Тойнбі, вчить розуміти історичні процеси так: кожний суб’єкт історії на своєму шляху періодично зустрічає виклик з боку свого довкілля; і залежно від того, яку відповідь він дає на виклик, вирішується його майбутнє. Коли дає творчу відповідь, він пише нову орієнальну сторінку в книзі історії і збагачує людство небаченими досі скарбами. Коли ж не може спромогтися на творчу відповідь, сходить зі сцени. Церква свою земною стороною входить у загальну історію людства, тобто її до неї можна застосувати схему великого історика. З цього погляду — Другий Ватиканський Собор був подією надзвичайної ваги. За останнє півсторіччя (а в історії Церкви півсторіччя, це хвилинна!) відбулися у Церкві глибокі переміни і можна сказати, що розпочалася нова епоха. Церква, як суб’єкт історії, зала безсумнівно творчу відповідь на виклик свого довкілля — іншого світу. І тому можна повторити за Теяром де Шарденом: вся двотисячна історія Церкви це тільки вступ до її властивої історії.

критику, бо згоджуємося з шановним рецензентом, що вона „спричиниться до нового зосередження уваги нашого громадянства на глибоких думках, що їх носив у своїй особистості незабутній Микола Іванович”.

Редакція

### Назва книжки „Галичанство”

Термін „галичанство”, у внутрішньому колі галичан, є рідко вживаний; — він має дуже неокреслений обсяг і зміст та почуттєве забарвлення скоріше негативне, ніж позитивне. Так, як терміни: рутенство, галіціанство, хохлацтво, малорослянство і т. д.

Поза Галичиною, термін галичанство вживають лише люди, що рішуче негативно, а часом і вороже, оцінюють відмінні прикмети української людності Галичини та її провідної ведгстви — інтелігенції. Ці люди ставлять галичанам обвинувачення в культурно-політичному сепаратизмі від України і для посилення свого осуду цього національного „злочину” вони вживають ще й такі терміни: галічмоні, галічменство, галілеї, галілойство, або саркастично — помонтці, помонство, кузени, кузенство... Подібне явище можемо завважити і серед польського, колись розділеного чужинецькими „зaborами”, суспільства: „крулес’яки” контра „галілеюше”.

Спроби розумово-ідейного обґрунтuvання відмінностей і окремішності культурної, політичної і економічної позиції Галичини були зроблені галицькою публіцистикою в двадцятих роках. Тоді, після катастрофи листопада 1919 р., над свіжо розкопаним Збручем, серед українців розвинувся благородний спорт взаємного показування собі дуль із заходу на схід та зі сходу на захід... У цьому спорті записали свої імена В. Панайко, С. Томашівський, О. Назарук і багато інших правовірних греко-католицьких і православних християн... і донині, особливо на американському континенті, є чимало аматорів цього спорту...

На нашу думку, термін „галичанство” зовсім не надається до вживання при глибоких медитаціях над психічно-соціологічними особливостями тієї частини України, що її ми знаємо під історичним іменем Галичини.

### Передісторія галичанства

Автор трактус Галичину лише як психологічну категорію, виключаючи із своїх міркувань географічний і демографічний аспекти. Автор приглядається до галичанства, „як до окремої душевно-расової відміні серед українства, як до окремого типу” і пробує „розуміти його постання, форми історичного буття і вкінці його сучасні завдання, у зв’язку з завданнями всього українства”.

Таке ставлення автором конкретної соціологічної проблеми відається нам занадто залежним від схем побудовань німецької ідеалістичної філософії з-перед сотні літ. Сучасна соціологія трактус людину і людські групи, як психофізичну суцільність, не відриваючи душу від тіла, а, навпаки, акцентуючи їхню єдність і функціональну взаємочинність. Психологічне галичанство, відірване автором від природного демографічного тіла Галичини, зависає на небесах, як літаюча хмарка...

Автор домовляється, що терміни Східня, Західня, Велика Ук-

раїна, Придніпрянщина, матимуть в авторовому вживанні культурно-політичне, а не чисто географічне значення. Автор поділяє весь український світ на дві основних сфери впливу виразних і особливих осередків — Києва і Львова. Все, що знаходиться „в духовному засяగу Києва”, — є Східня Україна, а все те, „що духовно і політично оглядається на Львів”, — є Західня Україна. Дальше Західну Україну і західництво автор ідентифікує з Галичиною і галичанством.

Автор старається скопити характеристичні риси галичанства через протиставлення східним особливостям, т. зв. „східництву”. Автор свідомий релятивності в просторі й часі поділу українського світу на висказані вище сфери, однак хоче зробити їх сприйнятливими через наведення своїх загальних вражень від цих сфер, — Заходу і Сходу.

Нам відається, що автор, будучи сам галичанином, у змаганні скопити характеристичні риси галичанства, тратить перспективу і об'єктивну оцінку величини річей. Автор уподібнюється тому знаному польському передвоєнному політикові-публіцистові, який поділив увесь евразійський світ лише на дві основні сфери: „полоносферу”, що сягала у нього десь, аж за Урал, і „монголосферу”, що починалася десь в околицях Байкала.

Автор у своїх вповні суб'єктивних протиставленнях Галичина — Східня Україна випускає з-під уваги той факт що, за Кубійовичем, Галичина — це лише одна п'ятнадцята суцільної української території і одна дев'ята йї людності. Інтелігентський провід Галичини — це лише один із дванадцяти проводів природно-історичних українських земель... (1. Галичина, 2. Волинь, 3. Поділля, 4. Правобережжя-Київщина, 5. Лівобережжя-Полтавщина, 6. Сіверщина-Чернігівщина, 7. Слобожанщина-Харківщина, 8. Запоріжжя-Катеринославщина, 9. Побережжя-Херсонщина, 10. Таврія, 11. Донбас і 12. Зубань).

На нашу думку, скоплення характерних рис галичанства-західництва реально можливе лише через порівнання його з сусідніми, також західницькими, комплексами Волині чи Поділля, або через порівнання із країнно-східницькими Кубаню чи Донбасом. Протиставлення галичанства психіці разом взятих всіх інших українських земель не може дати жадних позитивних стверджень. Це речі неспівімінні.

Автор, для вияскравлення свого двоподілу, наводить, як ілюстрацію, свої враження від листопаду 1918 року в Галичині і того ж листопаду на Придніпрянщині. Висновки автора: на заході перевага раціональних, розумових поривів, на сході — перевага ірраціональних, стихійних, емоціонально-вольових рухів. Висновок, за нашу думку, об'єктивно цілком неоправданий, бо заперечує об'єктивні обставини життя та відмінності місця і часу.

Листопад 1918 р. у Галичині, — це час, коли, під ударами ізюмні, розвалилася сильна австро-угорська імперія і доля П народів залижала не від волі цих народів, а від волі далеких чужинців-переможців. У таких обставинах, темпо дії українських мусило бути повільнім і більш підлеглим керівництву політичного проводу.

Листопад 1918 р. на Придніпрянщині — це кінець вже другого

року внутрішньої революції в Росії, час, в якому українські революційні маси, під проводом своєї революційної інтелігенції, усували болячий московсько-німецький чиряк — скоропадціну з, попередньо народом створеного, державного організму — Української Народної Республіки.

Перевага в обох випадках тих чи інших, емоціональних чи розумових, поривів, пояснюється не протистоянням Захід-Схід, а протистоянням початку і середини визвольного руху українських мас. Галичани, напевно, здібні до революційної дії не менше від придніпрянців, а в останніх не менше здорового глузду, ніж у галичан. Історичних і сучасних життєвих прикладів цього можна навести безліч.

Своє попереднє протистояння Захід-Схід автор хоче закріпити ілюстраціями яскравих мистецьких образів. Він протиставить композиції зі світу „східняка” Мухина: „Чумак”, „Слава” — композиціям „західняка”-холмщанина Павлося: „Материнство”, „Король Данило”. Після прекрасної мистецької аналізи згаданих творів автор знову каже: „На Сході могутня і прекрасна стихійність, на Заході спокійна, раціональна обмеженість”.

Нам видається, що тут знову висновок автора про Захід-Схід не має достаточного обґрунтування. Всі мистецькі твори Мухина і Павлося є протиставні з природи їхніх сюжетів. Хто з правдивих мистців світу — німців, китайців, негрів чи українців, — не брався б за ці теми, то мистецький вислів завжди мусить бути однаковий. Кавалерійську атаку так „східняк” Мухин, як і „західняк” Ю. Коссак чи Перфецький, мусять представляти повнотою нестримного руху, „могутньої і прекрасної стихійності”. При цьому не грає жадної ролі, хто атакує: запорожці, дяченківці, бригада Шепаровича, польська гусарія чи наполеонівські кірас'єри. Це лише у тексаських фільмах мексиканський генерал Санта Анна здобував героїчно Алямо кавалерійською атакою на мулах... „Материнство” Павлося має такий самий вираз, як у Шевченка, — в його малярстві і поезії. „Король Данило” Павлося, як вислів чогось упорядкованого, опанованого і сильного, має свої аналогії у „східняцьких” постаттях Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха.

Продовжуючи подавати ілюстрації того західняцького чи галицького раціоналізму, реалізму, — у протистоянні до східньо-українського романтизму, історичні постаті Конищевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького, автор сам змушений ствердити умовисть такого протистояння.

„Ніколи західнє і східнє українство не можна уявити собі, як два світи, знову скажемо по-сучасному, розділені якось непротічною зализою завісою. Життя тягле і немає в ньому раптових перескоок, тільки повільні переходи”. Після цих авторових слів, ми можемо спокійно сказати: „Амінь” і спокійно слідкувати за дальшими його спробами таки довести окремішність Галичини. Мовляв, на Заході створилися історично також суспільно-економічні обставини, які змушували тікати на Схід, „усе відважніше, готове до ризика, більш фантазійне, легте до ружу, більш емоціональне”, а „все спокійніше, більш служняче до закону, менш ризикантське,

сказати б — реалістичніше, сиділо далі на своїй землі, хоч у чужій незволі”.

У своїх міркуваннях автор, видається нам, надто упрощує історичні міграційні процеси на українських землях і безпідставно та беззотрібно переяскравлює їхній, начеб то негативний, вплив на психофізичний характер західноукраїнської людності. Людність українська багато разів мігрувала з заходу на схід і півднє, то знову на захід і північ. Причин до цього було чимало і то дуже різних. У висліді цих міграцій ми нині маємо не розщеплення українського народу на нові або потенційальні, народності (так, як англійці розщепилися на північноамериканців, канадійців, австралійців та південноафриканців), а, навпаки, його територіальний розріст і одночасно уодностайнення, чи, як хочете, соборність.

Суспільно-економічні обставини, так давніше, як і нині, завжди і всюди були несприятливі під чужинецьким пануванням, і про них, власне, й говорить всеукраїнське прислів'я: „Від Києва до Кракова — всюди біда однакова!” Українство стало було суспільством „хлопів і попів”, не лише в Галичині, але й по всій Україні... Прив'язаних до землі, закоханих у свій „і ставок і млиночок, і вишневеньський садок”, „реалістичних, зрівняних до низу” вірнопідданіх малоросів, напевно відсотково було не менше на Придніпрянщині, як у Галичині „поржодних русинуф”...

Про Галичину каже Микола Шлемкевич: „Було тихо, як на кладовищі”. Про всю Україну каже Т. Шевченко:

.... Заснула Україна,  
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,  
В калюжі, в болоті серце прогноїла  
А в дупло холодне гадин напустила...”

### Перші спроби оформлення

Автор правильно починає щойно з половиною дев'ятнадцятого сторіччя початки народження нової, поза священицтвом, провідної верстви серед одностайної, соціально й інтелектуально зрівняної, галицької народної маси. У тому ж часі постає нове українське інтелігентське провідництво і на Волині, і на Поділлі і в Київщині.

Після московсько-польського договору в Андрусові про перший поділ України, після руїни козацько-гетьманської державності, Галичина, разом із цілою Правобережною Україною, засуджена була на дальнє століття перебування під Польщею. Дегенеруюча влада упадаючої Річ Посполитої Польської в'ідливо і докучливо мучила підлеглу їй українську людність. Остання не могла вже боротися козацькими шаблями, а боролася гайдамацькими ножами, мужицькими колами чи опришківськими топірцями.

Остаточний упадок Річ Посполитої Польської, що його передбачив легендарний український пророк Вернігора, привів до розірвання тіла білого польського орла трьома чорними орлами, але не привів до визволення з панської незволі української людності. До П страждають та і недолі не виявили великого співчуття переможні чорні орли. Російський і австрійський імперські уряди залишили надалі українську людність у повній кріпацькій незволі,

у повній соціально-економічній і національно-політичній залежності від польської шляхти.

Треба було великих потрясень у всій Європі, у всіх трьох державах трьох чорних орлів, щоб після півстолітнього польського панування над західноукраїнською людністю, з'явилися для неї перші ознаки зміни на краще, перші можливості проявів її національного життя.

Під російським чорним двохголовим орлом — після бунту дебабристів, Листопадового польського повстання, після весної поразки Росії в Кримській війні, прийшло визволення селян від кріпацтва. Життєве тло для вогненного „Слова” Шевченкового „Кобзаря” і діяльності кирило-методіївців, громадівців, тупівців... аж до першої світової війни.

Під австрійським чорним двохголовим орлом — після німецької й австрійської революцій, угорського повстання, прийшло в Галичині знесення панщини. Життєве тло для „Русалки Дністрової” Руської Трійці, для Головної Руської Ради, для святоюрців, народовців... аж до першої світової війн и... „Галичанство” в Галичині, як вираз духовності окремо формованої інтелігентської прорівної верстви, має свій початок лише з половини 19-го століття.

При аналізі й оцінці явищ життя і розвитку Галичини в другій половині дев'ятнадцятого сторіччя автор знову вживав свій улюбленений метод протиставлення філософічних категорій. Протиставляється ідеалізм реалізму, а потім шукає їхньої синтези. „Сполучі ідеалізму і реалізму припадає керівна роль в дальшому розвиткові життя Західної України”. Схильність до філістерської золотої середини виводить автор із меншої емоціонально-волевої амплітуди галицької душі.

Нам видається, що філософічно-діялектичні авторові побудовання малощо дають нам для основного вяснення істоти духових процесів галицької інтелігенції, а вже зовсім нічого не дають для відрізнення їх від психіки української інтелігенції поза Галичиною. Ідеалістів, реалістів, філістрів золотої середини, різних родів і коліорів на всій українській землі можна нарахувати тисячами, — в жадному разі не менше, як у Галичині...

Ідеалістично-реалістичне проголошення Головної Руської Ради можна поставити обіч „Книги Битія” кирило-методіївців. Самостійницьке вольнолюбство Шевченка відповідає такому ж вольнолюбству Подолинського. Лоялізм до цісаря й австрійської держави у Головної Руської Ради, святоюрців, народовців, Костя Левицького, вповні відповідає лоялізмові супроти Росії Костомарова, Куліша... включно до чоловіх політиків Центральної Української Ради, іхні імена Ти, Господи, всі...

Всі ці ідеалістичні й реалістичні явища можуть мати різну оцінку і вартість у житті суспільства в залежності від внутрішніх і зовнішніх обставин часу і місця. Остаточний осуд про них можна давати, коли знатимемо, чи служать вони чи не служать поступові народу. Реалістична галицька лояльність до цісаря, віденського австрійського уряду перед першою світовою війною видається з перспективи часу явищем вповні позитивним, але лояльність до Австрії

у жовтні-листопаді 1918 року, — була б, безсумнівно, безрозсудною та шкідливою.

Галицьке побожне зітхання до матушки-Москви і батюшки-царя різних русинів, малорусинів, старорусинів, червонорусів і прикарпатських та підкарпатських руских і т. п. до першої світової війни, було для Галичини явищем вповні від'ємним. Таким самим, як у 1919 році „реалістична” орієнтація Петрушевича та його політичних дорадників, на Денікіна і Триєдіну майбутню Росію, як у 1920 році Іхня орієнтація на більшевицьку Москву...

Наумовицьке гасло: „Молися й трезвіся” було вповні конструктивне в Галичині другої половини дев'ятнадцятого сторіччя. В першій половині двадцятого сторіччя було вже шкідливим анахронізмом.

Провідна верства кожного народу має право на провід лише тоді, коли її оцінки різних ідеалістичних і реалістичних явищ виявляються правильні, і ведуть до дій, що приносить народові користь. Коли існуючий провід не має здібностей до правильної оцінки явищ життя, він мусить уступити місце новому проводові, здібнішому.

Дізраелі, Глодстон та інші англійські прем'єри колоніяльного періоду правильно поступали, коли прибиралі до англійських рук все, що лежало на їхньому імперському шляху. Так само правильно уряг Черчиля в поколоніяльну епоху передав Суезький канал Египтові. Тож нерозумною і безуспішною була акція Ідея, що мала привернути над Суецем „статус кво”.

На нашу думку, галицька провідна верства, сформована від половини дев'ятнадцятого століття до початку першої світової війни, перед об'єктивним судом історії, вже узискала оправдуючий і схвалюючий присуд. До новітньої історії України українська людність Галичини увійшла, як людність освічена, національно і державно-політично свідома, активна, організована і цивілізована.

Так галицькі буві „австрофіли”, як і „московофіли”, так „ідеалісти”, як і „реалісти”, філісти... — виявили у відповідний час свою незломну волю покласти свою душу й тіло за свою свободу і за новопосталу Українську Державу. Амплітуда галицької душі виявилася амплітудою всеукраїнською, — не вузькою, а широкою! Немає потреби авторові виправдувати галичан з їхнього традиціоналізму, легалізму, тягості установ та життєвих привичок, — це присмети всіх українців, всіх народів з осілими культурами...

Вийшла з друку книжка есеїв  
ОСТАЛА ТАРНАВСЬКОГО

„ТУГА ЗА МІТОМ”

Книжку можна замовляти у видавництві „Ключі”  
через редакцію „Листів до Приятелів”  
за надісланням 3.00 дол.

О. І. Лугова

## СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ

### В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ

Хвиля ревізіонізму, що від років прокочується через комуністичні країни, не залишила острорін України. В деяких комуністичних країнах, як ось у Чехословаччині, хвиля ревізіонізму приносить демократизацію самого державного устрою. В Україні ця хвиля поки що розбуджує людську думку і вказує на колоніальне становище нашої країни в орбіті російського імперіалізму. Про це принижене і несправедливе становище України говорять не тільки твори захалявної літератури, чи документи, що їм завдають збільшеним контактам удалося передісттисти у західній світ, але й в офіційній пресі в Україні, на офіційних конференціях і нарадах починають відзвіватись голоси в обороні прав українського народу.

Нижче передруковуємо з київського „Українського історичного журналу”, ч. 3, за березень 1967 р., знаменну з цього погляду статтю історика О. І. Лугової, яка висвітлює на основі статистичних даних колоніальну експлуатацію України Москвою. Статтю друкуємо майже повністю, залишаючи всі відслання до творів Леніна, — бо її уся сила ревізіонізму у цих посиланнях на теоретиків марксизму, — відкинувши тільки джерельні примітки і завважі під текстом, в оригіналі.

Радянська історична наука з кожним роком все ширше розгортає свої дослідження. Значну увагу вчених привертає, поруч з іншими, питання про колоніальне становище України в період капіталізму. Розкриття цієї проблеми має велике значення для правильного висвітлення національно-визвольного руху на Україні, умов формування української буржуазної нації.

У ряді праць радянських істориків, зокрема в другому томі „Історії Української РСР”, а також в журналі „Історія ССР”, у статті В. В. Тимошенка, який розглядає це питання на прикладах історії Білорусії, заперечується колоніальне (в економічному розумінні) становище України, Білорусії та інших європейських народів Росії. Підставою для цього твердження є, головним чином, високий рівень капіталістичного розвитку економіки України та інших західних окраїн. Таких поглядів додержуються і автори четвертого тому „Історії ССР з давніших времен до наших днів”, які вважають, що Прибалтика, Литва, польські землі і Україна (виключаючи тричорноморські степи) не були колоніями царської Росії. Автори цієї думки, аналізуючи типи окраїн царської Росії, не розглядають Україну в цілому, всю територію, а розчленовують її на окремі райони.

При такому розгляді економічні й політичні фактори, які обумовлювали колоніальне становище України, штучно розриваються. Такий метод неспроможний дати правильну об'єктивну картину історичного процесу, що відбувався в країні.

Яскраве світло на з'ясування становища України в складі Росії у період капіталізму проливають геніальні праці В. І. Леніна, які стали методологічною основою для написання цієї статті. Визнавчуючи своєрідні умови Росії, як багатонаціональної держави, В. І. Ленін писав: „Особливість цієї національної держави, поперше,

та, що „інородці” (які становлять у цілому більшість населення — 57%) населяють якраз окраїни, подруге, та, що пригноблення цих інородців значно сильніше, ніж у сусідніх державах (і навіть не тільки в європейських); потретс, та, що в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах, мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фіннів, шведів, поляків, українців, румунів); почетверте, та, що розвиток капіталізму і загальний рівень культури нерідко вищі в „інородницьких” окраїнах, ніж в центрі держави”.

Носієм національного гніту в Росії виступав царизм, що виражав інтерес російських поміщиків і буржуазії. „Росія — строката в національному відношенні країна, — писав В. І. Ленін. — Урядова політика, політика поміщиків, підтримуваних буржуазією, пройнита вся наскрізь чорносотеним націоналізмом”.

У другій статті, викриваючи націоналістичну політику царизму, Ленін серед інших країн, підлеглих царській Росії, називає конкретно і Україну. Він каже, що грубий, звірячий урядовий націоналізм „... гнітить і душить Фінляндію, Польщу, Україну, свреїв і всі народності, які не належать до великоруської”.

Гноблення інших національностей в царській Росії здійслювалося в усіх напрямках — в економіці, політиці, культурі. Ці економічні, політичні й національні утисти тісно перепліталися між собою і взаємообумовлювали один одного, створюючи в країні таку обстановку, що дала підставу називати Росію „тюром народів”. В основі режиму „тюри народів”, насамперед, лежало їх економічне пограбування російськими дворянами-землевласниками, які одержали земельні маси на території неруських національностей, купкою капіталістів-тузів, що вели торговельні справи, та фабрикантів, що виробляли товари і шукали ринків збуту, купкою купців, підрядчиків тощо. Політика „звірячого націоналізму”, яку запроваджував царизм, являла собою тільки політичну надбудову над цими економічними інтересами російської правлячої верхівки. Вона розчищала поле діяльності для російського капіталізму по національних окраїнах.

Колоніальна політика російського царизму щодо України почалася ще задовго до утвердження капіталізму в Росії. Скориставшись возз'єднанням України з Росією на правах автономії, царизм підступно повіз наступ на автономію України. Цей наступ тривав протягом майже 100 років і посилився в другій половині XVIII ст. В 1764 р. царським урядом було ліквідовано гетьманство, а управління Україною перейшло до Малоросійської Колегії на чолі з гравом П. Рум'янцевим. Українські козацькі полки були перетворені на частини російської регулярної армії. У 1775 р. царське військо розгромило Запорізьку Січ. Таким чином, Україна, втративши власні збройні сили, позбавлялася всякої можливості боротьби за свою незалежність. Навіть знаки її державності — військові пррапори, печатки, бунчуки, гармати, Катерина Друга наказала назавжди забрати до Петербурга. В кінці XVIII ст. Україна втратила рештки своєї політичної незалежності, була поділена на губернії, які стали частиною Російської імперії і управлялися згідно з її адміністративно-політичним устроєм.

Ліквідація царизмом автономії України являла собою серйозну

перешкоду у формуванні української буржуазної нації, бо „Саме автономія, — писав В. І. Ленін, — дозволяє нації, насильно вдернутої у кордонах даної держави, остаточно сконституватись як нація, зібрати, пізнати, зорганізувати свої сили”. Політика ж царського уряду була спрямована якраз на те, щоб стерти насильницьким анексіоністським шляхом всякі національні особливості української нації.

Ліквідуючи автономію України, царизм, насамперед, переслідував економічну мету. Звернувшись до соціально-економічної історії Росії, побачимо, що на початку XIX ст. її економіка швидко йшла по шляху капіталізму. Промисловість стояла на порозі третьої стадії капіталістичного розвитку, напередодні промислового перевороту, який почався в 30-х рр. XIX ст. „Якщо XVIII ст. в Росії було століттям неподільного панування і зростання великої мануфактурної промисловості, то уже з самого початку XIX ст. тут можна відзначити поєднання мануфактурою перші зародки машинної індустрії”, писав С. Г. Струмілін, у своїй економічній історії Росії. У другій половині XVIII ст. у Росії досить інтенсивно розвивалась торгівля, якій почали заважати митні кордони між Україною і Росією. Царський уряд указом від 20 грудня 1753 р., ще задовго до скасування гетьманства, ліквідував внутрішній митний кордон між ними. Потреба дворянства, що капіталізувалося, і зростаючої буржуазії у нових ринках, в освоєнні нових територій спричинила до повної ліквідації політичної незалежності України. „Найбільші „зручності” і найбільші вигоди дає фінансовому капіталові таке підкорення, яке з'яване з утратою політичної незалежності підкорюваними країнами і народами”, — писав В. І. Ленін стосовно до періоду імперіалізму. Про ці ж „зручності” для панівних класів давав і російський уряд.

Економічний наступ російського царизму на Україну посилився разом з розвитком капіталізму в Росії, особливо активізувався після реформи 1861 р. і мав свої особливості. В. І. Ленін розрізняв такі сторони в процесі розвитку капіталізму: „...1) утворення і розвиток капіталістичних відносин у межах даної цілком заселеної і зайнятої території; 2) розширення капіталізму на інші території (пochaсти зовсім не зайняті і заселювані вихідцями з старої країни, почасті зайняті племенами, які стоять остоною від світового ринку і світового капіталізму”. В цьому процесі Ленін підкреслював „...могутнє прагнення розвинутого капіталізму розширитись на інші території, заселити і розорати нові частини світу, утворити колонії, втягти дікі племена у вир світового капіталізму. В Росії це останнє прагнення капіталізму особливо рельєфно виявилося і продовжує виявлятись на наших окраїнах, колонізація яких дісталася такий величезний поштовх у пореформений, капіталістичний період російської історії. Південний і південний схід європейської Росії, Кавказ, Середня Азія, Сибір є немовби колоніями російського капіталізму і забезпечують йому величезний розвиток не тільки вглиб, але і вшир”.

Шо ж являли собою на практиці економічна колонізація окраїн і розвиток російського капіталізму вшир? Це, перш за все, проникнення російських підприємств, купців, російських капіталів в економіку цих територій, населених іншими народами, утворення нових капіталістичних відносин, якщо їх тут не було раніше, або витіснення місцевих підприємств, якщо такі відносини уже склалися.

На Україні, в П центральній частині, капіталістичний уклад створювався одночасно з російським. Тому проникнення російського капіталізму в економіку України йшло шляхом витіснення місцевих підприємців. Першими ключові позиції в економіці зайняли російські купці. Характерними в цьому відношенні є зміни купецького елементу у Києві. Ще в середині XVIII ст. головна торгівля тут зосереджувалася в руках місцевих купців. Але у 1782 р. було дозволено селитися в Києві „інороднім людям Великої і Малої Росії”. Уже через кілька десятків років на Подолі і Печерську жило багато російських купців. Між місцевими і російськими підприємцями точилася конкурентна боротьба. Вона у XIX ст. завершилася поразкою перших, які залишилися при менш вигідних заняттях — рибальстві, хліобопеченні, городництві, шевському ремеслі, а також змушені були оселитися в гірших частинах міста.

На середину XIX ст. російське купецтво переважало у більшості українських губерній. Дослідник Чернігівщини Домонтович у „Матеріалах до географії і статистики Росії” писав: „Купецтво Чернігівської губернії майже на дві третини складається з великоросів (здебільшого слободян-розколійників) та євреїв і лише одна третина припадає на долю корінного її населення — малоросіян”. В Херсонській губернії, підкреслював у тому ж журналі дослідник О. Шмідт, російські купці були „фундаментальними”, українці — переважно чумакували, вели дрібну торгівлю рибою, птицею тощо. У Катеринославській губернії спостерігалася така ж картина: „Хоч у народонаселенні малоросійське племя значно переважає, купців з великоросів тут значно більше в усіх містах губернії”.

В руках російських поміщиків опинилися найбільші земельні масиви на півдні України. Так, у Таврійській губернії серед 5 найзагальніших землевласників нема жодного українського прізвища, тут поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес. землі, графу Мордвинову — 60 тис., Попову — 80 тис., Вассалу — 60 тис. Дурново — 50 тис. В Херсонській губернії найбільшими були маєтки великого князя Михайла Романова (74 тис. дес.), потім князя Трубецького — 26 тис., князя Гагаріна — 13 тис., Сухомлинова — 21 тис. дес. В Катеринославській губернії виділялися маєтки чиновника Дебальцева (18 тис. дес.), графині Ігнатьєвої, братів Борисовських, князів Лівен. Саме ці російські землевласники, купці й підприємці були опорою царизму в здійсненні економічного і національного граблення на Україні. „Русифікаторська політика на Україні, — відзначала перша всеукраїнська нарада КП(б)У у 1921 р., — знаходить своїх провідників у великому дворянському землеволодінні та буржуазії міст”.

Колонізація півдня України протягом всього XIX ст. у великий мірі відбувалася стихійно. Країні природні умови, вище заробіткі притягували сюди українських і російських селян. Внаслідок спілкування українських і російських трудящих міцніла їх класова солідарність, виховувалось почуття інтернаціональної єдності. Поряд з цим колонізацію проводив безпосередньо і російський уряд. В 60-х рр. в одній лише Херсонській губернії було відведено для переселенців 26,533 дес. казенної землі, а з 1881 по 1893 р. по всіх трьох південних українських губерніях — 157,946 дес.

У статті „Переселенське питання”, написаній в 1912 р., В. І. Ленін підкрив політику царизму в цій галузі. „Яку мету переслідує уряд

при переселенні селян? Ось основне питання, що визначає собою всі інші, бо метою переселенської політики уряду визначається весь характер ІІ", — писав він. Для ілюстрації цієї діяльності царського уряду Володимир Ілліч використав матеріали виступу депутата від соціал-демократичної фракції на другій сесії Державної думи, в яких переселенська політика характеризувалась як русифікаторська політика щодо окраїн. Так, наприклад, на Кавказі утворювався колонізаційний земельний фонд. Сюди переселяли селян з російських областей, замість того, щоб тут провести розселення малоземельних місцевих хліборобів. Характеризуючи переселенський фонд, В. І. Ленін відзначав, що він „утворюється шляхом кричущого порушення земельних прав туземців, а переселення з Росії провадиться в ім'я все того самого націоналістичного принципу „русифікації окраїн”.

На Україні царизм застосовував ту саму переселенську політику. Селянство Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній задихалося від малоземелля, а тим часом вільні родючі землі Півдня України заселялися переселенцями з центральних землеробських губерній, роздавалися німецьким колоністам. Починаючи з 1795 по 1897 р., питома вага українського населення в шести губерніях України скоротилася приблизно на 13%. В Катеринославській та Херсонській губерніях, які були районами посиленої колонізації, наприкінці XVIII ст. проживало 83-90% українського населення, а через 100 років — тільки половина.

Реформа 1861 р., як відомо, створила умови для порівняно швидкого розвитку капіталізму в Росії. У другій половині XIX ст. поглиблювався суспільний поділ праці, зміцнювалася капіталістична промисловість, зростали міста, країну крила густа мережа залізниць, розширявся внутрішній ринок для російського капіталізму.

Значне місце в капіталістичній економіці Росії посадила Україна. Її економіка розвивалася в нерозривному зв'язку з господарством всієї країни. Це було закономірним явищем, яке підкреслював і В. І. Ленін: „Поки фізні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру”. В кінці XIX ст. Україна являла собою один з головних районів капіталістичного землеробства. В 1904 р. вона давала 75,1% озимої і 38,8% ярової пшениці європейської Росії.

Спеціалізація промислового виробництва привела до створення на кінець XIX ст. на Україні великих промислових центрів загальнодержавного економічного значення — Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого і південно-західного цукро-бурякового районів.

Важливим фактором у розвитку капіталізму, в утворенні капіталістичного ринку було залізничне будівництво, яке розгорнулося в Росії і на Україні в переформну добу. Протягом 1865-1900 рр. залізнична мережа на Україні зросла з 227 до 8417 км. Якщо в 1865 р. вона становила близько 8% її загальної довжини в усій Росії то на 1900 р. — 16%. Все це сприяло тісним економічним зв'язкам Росії з окраїнами і приносило великі прибутки насамперед російському капіталізму і царизму.

Проте, уважний аналіз характеру виробництва на Україні і її економічних зв'язків з центром країни показує, що вони були дещо однобічними.

Інтересні дані про характер торгівлі на Харківських ярмарках,

як були торговельними воротами України, наведені в звіті губернатора за 1890 р., як подано в „Очерках розвиття народного хазяйства УССР”. Згідно них з України вивозились такі товари: цукор, вовна, необроблена шкіра, тютюн, хліб, сало, вино, заізо, тобто в основному сировина і продукти харчування. Натомість в Харків з Центральної Росії надходили в проціж у величій кількості різні тканини. З Москви, Петербурга, Липецька, Вільна, Риги, Варшави, Болохова, Курська, Єльця — оброблені шкіри; з Петербурзької, Московської, Тульської і Нижегородської губерній — заізо й заливні вироби. З міст Кімри, Курська, Петербурга, Москви, Єльця — взуття. А однобічність господарства України робила її економічним спровинником придатком царської Росії і вела до хижакського використання природних ресурсів. Зокрема, виключно зерновий напрям сільського господарства при низькому рівні агрікультури приводив до виснаження родючих земель.

На кінець XIX ст. Україна в соціально-економічному відношенні була одним з розвинутих районів Російської імперії. Це положення доведене радянською історіографією і не потребує нових доказів. Проте порівняно високий ступінь розвитку капіталізму ще сам по собі не заперечує колоніального становища України.

Щоб визначити, чи має економіка будь-якої країни колоніальний характер, треба також вияснити — хто одержує прибутки від капіталістичних підприємств, в чиїх інтересах будуються заводи, заливніці тощо.

В економіці України значне місце належало російським, а також іноземним капіталістам, які експлуатуючи природні багатства і людські ресурси цього краю, одержували величезні прибутки. Не маючи досить своїх капіталів і технічних засобів, російський уряд не заперечував проти створення великих підприємств також за рахунок іноземного капіталу, великий приплив якого спостерігався в роки промислового піднесення. В кінці XIX ст. В. І. Ленін писав: „До південної Росії цілими масами переселялися і переселюються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи”.

Звичайно, на Україні (як, до речі, і в кожній колонії, але дещо інтенсивніше) складалися і місцеві кадри буржуазії. Цей процес не можна було зупинити, тим більше, що він розпочався одночасно, якщо не раніше, з формуванням буржуазного класу в Росії. За переписом 1897 р., на Україні уже нараховувалось 40,658 самостійних осіб української національності, які жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна. 59,220 самостійних осіб займалися торгівлею, 209,709 сільських господарів застосовували найману працю робітників.

Постас питання, яке ж місце посідала національна буржуазна група в загальній масі капіталістичного класу на Україні? Автори „Очерків”, наприклад, намагаються зобразити справу так, що вона „володіла найважливішими позиціями в ряді галузей промисловості і у всьому народному господарстві”. Як доказ, вони наводять окремі прізвища українських купців, великих власників підприємств тощо.

Розглянемо, кому належали підприємства в найбільших промислових центрах України. В Харкові уже в 1871 р. діяло 6 чавуноливарних заводів. Їх власниками були 4 росіяни: Пономарьов, Рижов,

Костік, Кочеров, і 2 іноземці — Вестберг і Пільстрем. В цей же час тут існувало 13 тютюнових фабрик, серед власників яких нема жодного українця. Поширеним заняттям у Харкові було миття шерсті, яка йшла на продаж. У 1883 р. тут діяло 7 шерстемійок, з яких 6 належали російським купцям.

В одному з найбільших промислових районів центральної України — Києві у 1900 р. серед 11 машинобудівних і чавуноливарних заводів шість з 1843 робітниками належали іноземним підданим, три — полякам (245 робітників) і два — обрусілим іноземцям (210 робітників). Серед 93 інших київських підприємств зустрічаємо лише 6 українських прізвищ. Це — власники міловарних заводів Дуб і Швидкий, власник кафельного і спиртоочисного заводів Гудим-Левкович, лісопильного — Ілля Сніжко, тютюнової фабрики — М. Пилипенко і паркетної фабрики — М. Макаренко. На їх підприємствах був зайнятий 361 робітник із загальної кількості 5,038 робітників. (Подано за даними праці „Список населених міст Київської губернії, 1900 р.)

У металургійній промисловості України панівне становище займав іноземний капітал, який становив близько 80-90%. Це саме стосується сільськогосподарського машинобудування, де майже всі великі заводи належали іноземним капіталістам. Не краща була справа і в цукровій промисловості. Так, у Київській губернії у 1885 року нараховувалось 68 цукрових заводів, з яких тільки шість належали заводчикам українського походження, це — Абаза, Симиренко, Тульчинський, Козаківський, Яхненко, Краснокутська.

Навіть ці неповні дані спростовують висновок авторів „Очерков” і свідчать про те, що процент української промислової і торговельної буржуазії на Україні був дуже низький, а питома вага її підприємств далеко не переважаючи.

Ця слабка купка національної буржуазії нездатна була розгорнути у другій половині XIX ст. прогресивний національний рух, спрямований „на створення національної держави, як політичної оболонки ростущого капіталізму”, як подано в книзі „Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів”. Вона була зацікавлена тільки у власному збагаченні за рахунок трудящих мас, що дуже вдало охарактеризував І. Франко: „... великі соціальні п'явки, нассавши хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тоЯ нації, якої соками вони насилілися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії Іх”.

Слабкість української національної буржуазії в свій час визнала буржуазно-націоналістична історіографія. Але вона виявилася неспроможною назвати справжні причини цього і створила хибну ідеалістичну концепцію про демократичність, безбуржуазність української нації, твердила, що народ має ставити і розв'язувати в першу чергу не соціальні, а національні завдання. Дійсну ж причину такого розвитку української національної буржуазії слід шукати не в демократизмі, нібито властивому українській нації взагалі, а, насамперед, в колоніальному становищі України. Українські капіталісти змушенні були конкурувати в своїй підприємницькій діяльності з буржуазією інших національностей, яка мала більші капітали й більший досвід гонити за наживою.

Російський царизм допомагав капіталістичним колам Росії, які зацікавлені були в ослабленні позицій національної буржуазії, в проникненні російського капіталу в усі сфери економіки України. Його політика у XIX ст. була спрямована на дальшу насильницьку русифікацію українського народу. Цій меті служила і офіційна російська історіографія, яка прагнула довести, що Україна — це та ж російська земля, і навіть слово „Україна” замінила на „Малоросію”. Царизм, починаючи з XVIII ст., невпинно переслідував українську мову. Так, ще у 1720 р. з приводу видання книг у Києві було наказано „надалі ніяких книг, крім церковних попередніх видань, не друкувати”. Більше того, розпорядження вимагало і церковні книги виправляти відповідно до російських текстів, щоб „никакої розні и особого наречия не було”.

У другій половині XIX ст. з'явився горе兹інський циркуляр міністра внутрішніх справ Валусева (1863 р.), в якому вказувалось, що „ніякої окремої малоруської мови не було, немас і не може бути”. Валусев наказав дати розпорядження цензурному відомству, щоб „до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених до початкового читання народу припинити”.

У 1876 р. царський уряд вдав ганебний указ (відомий під назвою „Емського”), який забороняв виїзд українських книг, друкованих закордоном, видання на території Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, сценічні вистави і читання цією мовою. 8 жовтня 1881 р. цар затвердив постанови Особливої наради під головуванням міністра внутрішніх справ Ігнатьєва, які підтвердили Емський указ і категорично заборонили „влаштування малоруського театру і формування труп для виконання п'ес і сцен взаємно на малоруському наріччі”. А в 1892 р. Петербурзькому цензурному комітетові було запропоновано з особливою суворістю розглядати всі оригінальні українські твори і при найменшій нагоді скорочувати їх число „в цілях чисто державних”.

Як бачимо, заборона царизмом української мови у другій половині XIX ст. була не випадковим актом, а являла собою цілком послідовну політику „в цілях чисто державних”.

В проведенні цієї царського уряду великої надії покладав на російську школу. Подольський губернатор, наприклад, у звіті царю за 1890 р. писав: „Значення народної школи взагалі і особливо в західному краї, де політичними умовами вона закликана бути провідником російського громадянства, зобов'язує місцеву урядову владу ставитися з особливою увагою до інтересів народної школи всіх типів”. Київський губернатор ратував за відкриття шкіл, підвідомчих міністерству народної освіти, саме тому, що до них „інноплеменное” населення проявляло певну довіру. Ці школи, писав він, „с не-помітним незмінним знаряддям поступового об'єднання етнографічних різновидностей губернії..., злиття в російському морі рідніх по крові етнографічних елементів населення”.

Постійних утисків зазнавала українська національна культура. Представники царської влади на місцях безжалісно і рішуче знищували її молоді паростки, де б вони не сходили. Наприклад,

в Чернігові В. В. Тарновський збирав колекцію української старовини, яка складалася з оригінальних портретів, зброї, стародруків, а також збірки речей і паперів, що стосувалися пам'яті Т. Г. Шевченка. Цю колекцію він подарував Чернігівському губернському земству, яке на своїх зборах у 1899 р. 37 голосами проти 15 ухвалило створити в Чернігові історичний музей і виділило кошти на його утримання. Однак проти цієї ухвали виступив чернігівський губернатор Андрієвський, який причину своєї незгоди пояснював нестачею матеріальних засобів, а також тим, що „земства не мають права поширювати своє піклування про вищий культурний розвиток населення”.

У таємному повідомленні Міністерства внутрішніх справ губернатор висловив побоювання, що музей посилить українофільські настрої, які мають місце в Чернігові.

Царський уряд вдавався до репресій і переслідувань українських громадських і культурних діячів — Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, А. Красовського, М. Драгоманова, П. Чубинського та багатьох інших.

Внаслідок шовіністичної політики царизму, частина міського населення, особливо представники українського дворянства, буржуазії та інтелігенції асимілювалися з російськими панівними станами, втративши своє національне самоусвідомлення. Російська мова і побут стали переважаючими у великих містах.

На кінець XIX і початок ХХ ст. національне гнибління українського народу царизмом ще більше зросло. Як і завжди, воно диктувалося економічними інтересами панівних класів Росії, а також специфічними умовами поділу світу між імперіалістичними країнами в період імперіалізму. З цього приводу В. І. Ленін писав: „Залишаючись безсилім на ґрунті світової конкуренції сучасних капіталістичних держав і будучи відтиснуваний все більше на задній план в Європі, царизм в союзі з чорносотенним дворянством і міцніючою промисловою буржуазією намагаються нині задоволінити свої хижацькі інтереси шляхом грубо-націоналістичної політики, спрямованої проти окраїн, проти всіх пригноблених національностей, проти більш культурних областей (Фінляндія, Польща, Північно-західний Край) зокрема і шляхом колоніальних загарбань, спрямованих проти народів Азії”.

Отже, розгляд економічного і політичного становища України приводить до висновку, що у другій половині XIX ст. вона мала всі ознаки колоніальної залежності від російського царизму. Україна у великій мірі була джерелом сировини та ринком збути товарів для російського капіталізму, а його вкладення тут давали високі прибутки. В умовах колоніальної залежності особливо тяжким було становище трудящих мас — робітників і селян. Їх експлуатували російські та іноземні підприємці. Трудящі сплачували величезні податки, які йшли до казни російського царизму, найбільше страждали вони і від національного гнибління.

Колоніальне становище України в системі Російської імперії дещо відрізнялося від долі Польщі, а також Фінляндії та інших народів Прибалтики. Проводячи на всіх окраїнах політику наці-

нального гноблення, царизм все ж змушений був визнавати існування польського, фінського та інших народів. Однак щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був приречений на загибель.

Проте і в таких складних умовах народні маси України ніколи не втрачали надії на крачу долю, шукаючи шляхів визволення. Єдино вірний і можливий шлях до знищення царського режиму і визволення з-під гніту капіталу вказала трудящим Комуністична партія на чолі з В. І. Леніном.

Вождь революції вчив, що в період капіталізму можна домогтися національної незалежності тільки шляхом класової боротьби за позаленіння влади капіталу і за повалення буржуазії. „Нема іншого засобу боротьби з національною ненавистю, як організація і згуртування класу пригноблених для боротьби проти класу гнобителів у кожній окремій країні, як об'єднання таких національних робітничих організацій в одну міжнародну робітничу армію для боротьби проти міжнародного капіталу”.

Важливою передумовою для ліквідації національного гніту, для створення нового світу єдності трудящих усіх націй, світу, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною, Володимир Ілліч вважав демократичну організацію держави. „Для усунення національного гніту потрібен фундамент — соціалістичне виробництво, але на цьому фундаменті потрібна ще демократична організація держави, демократична армія та ін. Перебудувавши капіталізм у соціалізм, пролетаріят створює можливість повного усунення національного гніту; ця можливість перетвориться в дійсність „тільки” — „тільки”! — при повному прозеденні демократії в усіх сферах, аж до визначення кордонів держави відповідно до „симпатій” населення, аж до повної свободи відозеремлення”.

Визнаючи прогресивність і об'єктивну неминучість процесу найтіснішого зближення всіх націй, В. І. Ленін казав, що процес цей має здійснюватись демократичними, а не насильницькими методами. „Ми повинні виховувати робітників у „байдужості” до національних відмін, — говорив він. — Це безперечно. Але не в байдужості анексіоністів”.

---

Коли корабель проголосили колективною власністю, але зберегли й надалі поділ пасажирів на першу, другу і третю кляси, то ясно, що для пасажирів третьої кляси різниці життєвих умов матимуть безмежно більше значення, аніж сама зміна у власництві корабля...

Лев Троцький



Коли американець каже, що він любить свою країну, він має на увазі не тільки підгірські красвики в Нью-Інгленд, осонці прерії, безмежні долини, гори й океани Америки. Він розуміє, що любити те внутрішнє повітря, внутрішнє світло, де живе свобода, де людина може дихати почуттям самопочуття.

Едмай Стівенсон

Іван Лисяк-Рудницький

## I. ФРАНКО У СВОЇХ НІМЕЦЬКИХ ПИСАННЯХ

Оригінальний текст цієї статті:  
Ivan L. Rudnytsky, „A Publication  
of the German Writings of Ivan Fran-  
ko”, „Slavic Review”, vol. XXVI, no. 1  
(March 1967), pp. 141-147.

Українська версія друкується за згодою  
редакції „Slavic Review”.)

Український письменник і учений Іван Франко (1856-1916) був незвичайно продуктивним творцем і багатогранною людиною. Його балетристика включас ліричні поезії, розповідні поеми, віршовану й прозову сатиру, оповідання, романы, критичні есе, а також об'ємисті переклади з чужих літератур, що часово простягаються від класичної старовини до кінця дев'ятнадцятого століття. Його наукові й публіцистичні писання лежали в областях історії літератури, етнографії й фольклору, політичної й економічної історії, біографічних дослідів і, врешті, політичної журналістики на злободенні теми. Твори Франка нещодавно видали в радянській Україні у двадцяти томах, що кожний з них має біля 400 сторінок.<sup>1)</sup> Це видання, хоч воно найобширніше, далеко не повне. Думають, що вичерпна публікація Франкової спадщини вийшла би в два рази більшою.

Життя Франка пройшло під знаком трагедії: злидні, зудари з владою, що кілька разів заводили його до в'язниці, недібране подружжя, нездійснені надії на академічну кар'єру та, зрештою, передчасний фізичний і духовий занепад. Його відповідю на всі удари долі була інтенсивна творча праця. Він не залишив її навіть у свої останні роки, коли його руки були уже спаралізовані, а його могутній розум частинно розстроївся. Труди Франка справді заслуговують на називу Гераклевих, — але він сам ледве чи дав би свою згоду на таке високолетнє слово. Постаті, що ними Франко себе поетично зобразив — це, звичайно, прості «трудівники»: каменяр, муляр або сільський коваль (ремесло його батька).

Франка не можна зарахувати ані до вершинних геніїв, ані до професійних борзописців. Ми радше бачимо в ньому визначний талант, людину обдаровану плідним і енциклопедичним інтелектом, що вмів творчо реагувати на різні спонуки й інспирації. Проте, навіть його кращі твори написані надто поспішно. „Читаючи Франка, — завважив один критик — ми не можемо раз-у-раз не жаліти, що автор не дав дозріти своєму багатообіцяючому замислові, замість того, щоб зірвати ще зелений овоч.”<sup>2)</sup> Сам Франко був добре свідомий цієї своєї хиби. Хоч мало скильний до того, щоб

\* Ivan Franko, „Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882-1915”. Unter Mitarbeit von O. I. Bileckyj † und I. I. Bass, herausgegeben und eingeleitet von E. Winter und P. Kirchner. (Berlin: Akademie-Verlag, 1963). Pp. x, 577. „Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas,” vol. XIV.

розвчулювався над собою, він інколи гірко нарікав на долю, яка не давала йому можливості досягти найвищих мірил. Головними причинами цього розпорощення творчих сил були відносно нездіференціований стан української культури того часу та своєрідні суспільні відносини в рідній для Франка Галичині. Він уважав за свій обов'язок не відмовлятися від жадної послуги, про яку його просили та яку він міг віддати. Додаймо, що велика частина його енергії була спрямована на практичні завдання. Він був чинний як громадський діяч, політик, популярний доповідач, редактор пе-ріодик та чужих рукописів, організатор наукових дослідів та як ментор двох поколінь української інтелігенції в Галичині.

Про ширину Франкових здібностей свідчить його володіння мовами. Він досконало знає польську, російську й німецьку, та деякі його твори були написані в цих мовах. Зрозуміло, що ці неукраїнські твори Франка мали переважно науковий і публіцистичний характер. Проте навіть частина його прози була спершу створена по-польськи. Неукраїнські твори Франка, хоч відомі спеціалістам, тяжко доступні, бо їх не включали до існуючих збірників видань. Тому доводиться принімати ініціативу Німецької Академії Наук у східному Берліні, що рішила випустити окремою книгою німецько-мовні писання Франка. Це здійснено у співпраці з Інститутом Літератури Академії Наук УРСР. Метою цієї публікації було, як сказано у вступному слові, причинитися до поліпшення німецько-українських взаємин, які „зазнали страшного обтяження в недавньому минулому” (стор. V). Головним редактором книги є Едуард Вінтер, заслужений дослідник взаємовідносин між Німеччиною та слов'янськими народами та духової, зокрема релігійної, історії слов'янського світу. Він має у своєму добробку близьку студію, — „Візантія й Рим у боротьбі за Україну” („Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine” [Leipzig, 1942]).

Німецькі писання Франка, об'єднані в „Причинках до історії й культури України”, систематично упорядковано в наступних розділах: „Автобіографічні твори”, „Причинки до історії (української) літератури”, „Белетристика” (поділені на наступні підрозділи: переклади Франка з української усної словесності, його переклади поезій Тараса Шевченка та, нарешті, німецькі версії деяких його власних новел) і серія статей на поточні теми, під заголовком „Причинки до критики суспільних відносин”. Додаток об'ємна листи до Франка від його німецьких і австрійських кореспондентів. У порядники додали передмову й обширний коментар. Сам текст Франка, за війнятком усіх додаткових матеріалів, покриває 400 сторінок. Проте, в цьому товстому томі не знаходимо всіх Франкових писань німецькою мовою. У вступному слові вияснюється, що редакція вирішила поминути наукові студії Франка, присвячені церковнослов'янській та староруській літературі та українській етнографії.

З поміж автобіографічних писань найцінніша записка, що П. Франко в 1909 році подиктував для використання редакцією „Енциклопедії Гердера” („Herders Konversations-Lexicon”). Читач мусить зажахнутися від потрясения і зворушення, коли в тексті цього ділового звідомлення він раптом зустрічає пассус (стор. 49), в якому Франко спокійним тоном говорить, що останнім часом він увійшов у зв'язок зі „світом духів” та що „його руки стали нездатними до вживання через приложення духової речовини”.

Франкові літературні переклади, зібрани в „Причинках”, давали

німецькому читачеві доволі широку добірку зразків української усної словесності і красного письменства. Здається, що підбираючи свої власні новели до перекладу, Франко дав перевагу тим, що мали актуальний громадський інтерес. Наприклад, оповідання „Свинська конституція” показує, як галицьке начальство більше дбало про безрог, ніж про селян. „Гострий-прегострий староста” змальовує кар'єру типового австрійсько-польського бюрократа. Частина книги, присвячена історії літератури, складається з чотирьох загальних оглядових статей про українську літературу й декількох есеїв про поодиноких письменників та деякі спеціальні питання, що одне з них на тему „Шекспір серед русинів”. Нагодою для написання останньої статті була Франкова інтенсивна праця над Шекспіровими творами, коли він редактував і підготував до друку десять п'ес Шекспіра, перекладених Паньком Кулішем (1817-99), що залишив їх у рукописі.

Найцікавіші з-поміж німецьких писань Франка, принаймні з погляду історика, його політичні статті. Він був співробітником кількох німецьких і австрійських часописів, при чому особливо тісні стосунки утримував він з віденським демократичним тижневиком, „Die Zeit”, що його постійним кореспондентом був він від 1895 до 1905 року, звітуючи про відносини й події в Галичині. Двадцять дев'ять статей, що зібрані у книзі під дещо незgrabним наголовком, „Причини до критики суспільних відносин”, доводять, що з Франка був першорядний політичний публіцист. Ці статті багаті на фактичні подробиці, ерудитні, майстерні зі стилістичного погляду, особливо в застосуванні іронії й недоговорень, надихнені пристраснотою любов'ю до справи визволення рідного народу, але разом з цим теж дисципліновані, об'єктивні й ясні у способі викладу. Франко займається такими питаннями, як вибори й виборчі зловживання в Галичині, звичаї й методи поведінки австро-польської адміністрації й польської поміщицької класи в провінції, польсько-українські стосунки, аграрні відносини й селянські заколоти, заморська еміграція та проблеми шкільництва й народної освіти. Жаден історик тієї доби не має права поминути авторитетних свідчень Франка. Зокрема дві статті мають вийняткове значення, „Поляки й русини” (1897) та „Селянські страйки в Галичині” (1902). Остання дає аналізу великого страйкового руху, що його на переломі двох століть українські селяни й сільські робітники Східної Галичини підняли проти польських лятифундій; несподіванкою для читача буде, що прикладом, який дав надхнення провідникам страйку, послужила Ірландія. Попередня стаття обговорює зasadничі історичні й соціологічні фактори, що лягли в основу багатовікового польсько-українського конфлікту.

Немає сумніву, що видання німецьких писань Франка це добрій почайн і поважний внесок у славістику. Але шкода, що книга попсована деякими хибами, типовими для наукових творів, що походять з комуністичних країн. Ми чекали, що книга, опублікована в Німецькій Демократичній Республіці, буде, може, вільна від викривлень, що спотворюють досліди над Франком у радянській Україні. Однак на ділі „Причини” у своїй передмові та редакційних коментарях точно відзеркалюють офіційну „лінію” радянського франкознавства.

В тій частині передмови, де говориться про історичні погляди

Франка, згадано про німецький переклад першого тому „Історії України” та про статтю „Звичайна схема „руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства” (стор. 26-27). Уесь цей пассус умисне заплутаний і стилізований так, що не-поповнений читач розумітиме, буцімто обі згадані статті написані самим Франком.<sup>4)</sup> Насправді ж вони належать Михайліві Грушевському! Таким способом закамуфлювано зasadnicu згідність між історичними концепціями Франка й так званого „буржуазного націоналіста”, Грушевського.<sup>5)</sup>

Читасмо в передмові, що Франко завдячував свою письменницьку майстерність передовсім глибокому вивченю творчості Чернишевського, Добролюбова, Гоголя, Толстого, Салтикова-Щедріна, Успенського й Горкого (стор. 21). Франко був добре ознайомлений з російською літературою, часами йому доводилося перекласти з неї якийсь уривок або написати приналідну критичну статтю чи посмертну згадку про якогось російського письменника. Але немас дрібки доказу на те, що будь-котрий з російських письменників мав на нього визначний вплив. У своїх белетристичних творах Франко намагався ступати слідами Золя, а не котрогось з великих російських романістів 19-го століття. Чужоземна література, що з неї Франко найбільше перекладав, була німецька, а не російська.<sup>6)</sup>.

Фальшиве твердження (стор. 1), що фізичне заломання Франка в 1908 р. було спричинене непосильною працею, пояснюється не політичними міркуваннями, а просто комуністичною прудерією. В дійсності це був наслідок затяжної хвороби. Цей факт замовчують в усіх численних публікаціях про Франка, що з'явилися в Україні та інших країнах під комуністичною владою.

Однієї зі статей Франка, опублікованої в „Die Zeit”, „Поет зради” („Ein Dichter des Verrats”, 1897), не включено до збірки, хоч про неї є згадки в кількох місцях. Це есей про польського поета Адама Міцкевича, якого Франко змалював як учителя політичного віроломства. Поява цієї статті викликала була помітне схвилювання. Один польський студент у Відні викликав редактора часопису на двобій. „Поет зради” становив зворотну точку в житті Франка, бо привів до розриву між ним та його колишніми приятелями — польськими демократами й людовцями і до втрати праці у польській газеті „Kurjer Lwowski”, що до її редакції він належав десять років. Таким чином, ця стаття повинна була бути включена до зібрання німецьких писань Франка, як з уваги на її біографічне значення, так і на внутрішній інтерес.<sup>7)</sup>. Редактори „Причинник” не пояснюють цього пропуску, але ми можемо здогадатися. Обох — Міцкевича і Франка — допущено до пантеону, що його комуністи збудували для „прогресивних” постатей мінувшини. Почуття „благопристойності”, що притаманне для комуністичного ієрархічного образу світу, не може стерпіти „скандального” видовища, коли одна знаменитість погано висловлюється про іншу знаменитість.

Тепер приходимо до останньої й найважливішої точки — загальної інтерпретації Франкового політичного світогляду. В Радянському Союзі його посмертно наділили званням „революційного демократа”, і ця етикетка знайшла собі місце також у підзаголовку рецензованого видання його німецьких писань. Чи Франко був демократом? Чи був він революціонером? Оба слова можуть мати

різні значення. Не буде заперечень, щоб визнати Франка демократом та ще й у подвійному значенні: особи, що турбується за добробут простолюдя, та прихильника ліберально-демократичної форми правління. З другого боку, його риси, як революціонера, радше сумнівні. Він, очевидно, був противником і суворим критиком панівної політичної й соціальної системи. Але він ніколи не брав участі в підпільній, змовницькій діяльності, ані не проповідував насильного перевороту. Його арешти не доводять протилежного, бо їх треба записати на рахунок сваволі галицької адміністрації й судівництва, що були під польським контролем. Франко завжди, принаймні в зрілому віці, боронив еволюційні політичні методи<sup>8</sup>.

Коли таких домарксівських росіян, як Белінський і Чернишевський, класифікують як „революційних демократів”, це визначення можна вважати правильним: вони дійсно були „більшовиками перед Марксом”. Але там, де — як у випадку України — „революційні демократи” цього ніглістичного типу рідкісні, їх фабрикують штучно. І так Франка зображають як речника збунтованого селянства, великого прихильника Росії, ворога українського „буржуазного націоналізму” та полум’яного соціаліста, що в багатьох пунктах наближалася до марксизму. Якщо ж він не сприйняв марксизму повністю, то відповідальність за це скидають на економічну відсталість Галичини. Ще дотепніше пояснення факту, чому Франко не сприйняв марксизму, пропонують у передмові рецензованої книги: дякуючи своїй проникливості, Франко збагнув, що австро-марксизм був увесь пережерстий ухилами від чистого вчення Маркса й Енгельса; поборюючи цю звироднілу форму марксизму, він на ділі показував свою близькість до автентичного марксизму (стор. 15-16). Автори цієї дотепної теорії забули додати, що Франко критикував австро-марксизм не „зліва”, але „справа”!

„Революційні демократи” займають у радянській історіографії позицію подібну до „доброчесних язичників” у середньовічному богослов’ї, яких звільняли від пекла та приміщували в окремому упривілейованому передсінні („лімбо”), бо, мовляв, оскільки ім довелося жити до часу пришестя благодаті, вони не мали нагоди восприяти единоспасенну віру. Зовсім подібна справа з російськими радикалами типу Белінського-Чернишевського: вони достатньо довели, що в них є *anima naturaliter Bolshevik* (більшовицька по своїй природі душа); а тому, що іхнє життя протікало надто рано, щоб іх могла досягнути Марковська благовість, ім прощають те, що вони не були марксистами. Але Франко явно належить до іншої категорії: те, що він не став марксистом, не можна вважати за випадок прощеного незнання. Крім цього, досвід ясно показує, що економічна відсталість якоїсь країни не є перешкодою для сприйняття марксистських ідей й інтелігенцією. Таким чином приходимо до логічного висновку: факт, що Франко не був марксистом, випливав з його добровільного вибору.

Спробую накреслити в кількох рисах, як, згідно з моїм розумінням, виглядали правдиві контури політичного світогляду Франка. В їдейному розвиткові Франка було два виразних етапи, перехід між якими наступив у половині 1890-их років. У першому періоді Франко був учнем Михайла Драгоманова. Упорядники „Причинків” однак не згадують навіть імені Драгоманова! (Коли з'явилася книга, Драгоманов був ще проскрибований у Радянському Союзі;

з того часу наступила його дуже неповна „реабілітація“). Ступаючи слідами Драгоманова, Франко став соціалістом, і то яскраво драгоманівського — себто ліберального й персоналістичного — складу. Взаємні між Франком і Драгомановим далеко не були гладкими й легкими. Це була зустріч двох сильних і неподібних своїми вдачами особистостей. Але, не зважаючи на те, Франко продовжував схилятися перед авторитетом Драгоманова в політичних питаннях. Він був співзасновником Русько-Української Радикальної партії. Після смерті Драгоманова в 1895 р. Франко став еволюціонувати направо. Він виступив з Радикальної партії й прийняв участь утворенні Націонал-Демократичної партії, що її програму він допоміг скласти. На початку 20-го століття Франко частково відійшов від практичної політики, однаке продовжував писати статті на політичні теми, між ними німецькі кореспонденції для „Die Zeit“. Франкові політичні писання за десятиріччя 1895-1905, коли він стояв наверху своїх духових сил, становлять класичний виклад концепції українського демократичного націоналізму.<sup>9</sup>). Франко один з перших українських публіцистів, що був поборником повної політичної самостійності нації, зриваючи таким чином з федералістичною традицією Костомарова і Драгоманова. Він залишився гострим критиком існуючих соціальних відносин у Галичині, але його критика була безперечно з „реформістської“ позиції. Франко висловлював симпатії до англійського фабянства. Радянські учені височать з тим, що молодий Франко в 1880 році, коли йому було двадцять чотири роки, переклав один розділ з „Капіталу“ Маркса, але вони старанно промовчують серію низцівних атак, що їх дозрілий Франко скерував проти Маркса й марксизму. Не треба годувати, що всі ці „компромітуючі“ писання Франка в Радянському Союзі або зовсім заборонені, або ж їх передруковують тільки в вихолощеній формі.<sup>10)</sup>.

Закінчуєчи, хочемо ствердити таке: хоч як радіємо з появи німецьких писань Франка, але разом з цим ми неприємно вражені маніпуляціями, що їх упорядники провели над матеріалом.

<sup>1)</sup> Іван Франко, *Твори в двадцяти томах* (Київ, 1950-56).

<sup>2)</sup> Михайло Рудницький, „Від Мирного до Хвильового“ (Львів, 1936), стор. 169.

<sup>3)</sup> Мимоходом хочемо звернути увагу на куріозний факт, що гасло про Едуарда Вінтера в „Українській радянській енциклопедії“ не згадує тієї книги, що становить його головний вклад в українознавство (див. УРЕ, XV, 527-528). У названій праці Вінтер інтерпретує своєрідний характер української релігійної й культурної історії, як вислід синтези візантійських та західно-європейських первин. Саме це підкреслення української національної самобутності, мабуть, не подобалося редакторам „Української радянської енциклопедії“.

<sup>4)</sup> Місце, де говорять про Франка, без ніякої згадки про Грушевського, змучить так: „Концепція, що її він (Франко) висловив уже у своєму меморіалі, „Звичайна схема „русскої“ історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства“, творить теж немов ляйтмотив його Історії України“ (стор. 27).

<sup>5)</sup> Радянські автори часто твердять, що між Франком і Грушевським існувала особиста ворожнеча. Але коли заглянути до німецької статті Франка, „Римські враження“ (стор. 64 і наст.), ми довідусмося, що 1904 року він

вибрався в вакаційну подорож до Італії „разом з моїм дорогим приятелем, професором Грушевським”. Див. теж Володимир Дорошенко, „Іван Франко і Михайло Грушевський”, „Сучасність” (Мюнхен), ч. 2, 1962, стор. 16-26.

6) (*Примітка до української версії статті*). До цього питання висловився радянський академік О. Білецький: „І. Франко, не був, повторюємо ще раз, українським варіантом російської революційно-демократичної літератури... Вплив російської літератури на І. Франка розкривається значно складніше, ніж це здається багатьою нашим літературознавцям”. (Олександр Білецький, „До питання — Іван Франко і російська література”, (Зібрання праць у п'яти томах (Київ, 1965-66), т. IV, стор. 627-628.) Це сформульовано обережно, але, як на радянські умовини, доволі ясно. Слід пригадати, що ім'я покійного Білецького позначене, як співредактора даної публікації німецьких творів Франка, не зважаючи на те, що там у передмові сказано про цю проблему щось зовсім протилежне.

7) Нетяжко помітити, що Франко був упереджений у своєму ставленні до Міцкевича. Франко, людина пуританської чесноти, був майже одержимий справою вірності й віроломства. Складається враження, що на образ польського поета він кинув проекцію своїх власних внутрішніх труднощів. Див. Alfred Berlestein, „The Figure of Mickiewicz in Ivan Franko's Life”, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.”, VI (1958), no. 3-4, pp. 1372-80.

8) Речник марксистської течії в галицькій Радикальній партії, Юліян Бачинський, так скаржився на Франка в листі до Драгоманова з 1894 р.: „Хочемо, щоб Радикальна партія вийшла вже раз з того зачарованого кола „мочення конопель”, „латання дір в мості”, і т. д. Та що ж, Франко каже, що домагання латання дір в мості, то вже і є класова боротьба!... Хочемо, щоб партія сперла свою діяльність на ґрунті класовим; та що ж, коли Франко каже, що така політика — то політика ненависті!” („Україна ірредента” (3-те вид., Берлін, 1924), стор. 228).

9) (*Примітка до української версії статті*). Поняття „націоналізм” вжито тут в його англійському розумінні, себто активної любові до батьківщини та прагнення до її незалежності. Самозрозуміло, що політичний світогляд Франка, що спирався на основи гуманізму, раціоналізму й демократизму, несполучний з ідеями тоталітарного націоналізму, який виник після першої світової війни.

10) Подаємо частковий список цих писань: дві фундаментальні статті, що проповідують створення незалежної української держави, — „Україна ірредента” (1895) і „Поезія межами можливого” (1900); читирі статті явно критичні щодо марксизму, „Соціалізм і соціал-демократизм” (1897), „Народники і марксисти” (1899), „Що таке поступ?” (1903) та „До історії соціалістичного руху” (1904); Франкова історія його власної доби та інтерпретація українського національного відродження, „Молода Україна: З остатніх десятиліть XIX в.” (написана 1901 р., книжкове видання 1910 р.).

Ми повинні зберігати мир. Але коли друга сторона із збросю в руках і з величим військом втішає вас іменем миру, а в той же час веде війну, то вам не залишається іншого, як тільки боронитися. Лише божевільний може назвати миром те, що допоможе Філіппові перемогти всіх інших, а накінець удари-  
ти на вас.

Демостен

С. Гординський

## СІЛЬВЕТКА ОДНОГО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ

(До 25-річчя з дня смерті Миколи Голубця)

Микола Голубець був активний у багатьох ділянках української культури: він писав поезії, з-поміж них деякі стали народними піснями; робив переклади з німецької драматургії, писав побутові й історичні повісті, і головне, — усе життя займався журналистикою. Проте його основним фахом, якому він віддавався з найбільшим замілуванням, було мистецтвознавство. Його зацікавлення були широкі, вони охоплювали все українське мистецтво від найдавніших часів, як це показує його „Начерк історії українського мистецтва”, виданий у Львові 1922 року. На жаль, ця праця доведена тільки до сімнадцятого сторіччя. Цей цікавий конспективний нарис, чи „начерк”, як його називав автор, все таки є здебільшого тільки компіляцією праць інших авторів, а не завжди продуктом власних спостережень дослідника. Проте, це зрозуміле, бо мистецтво східної України в 20-их роках дослідників в Галичині було недоступне, що виясняє й оправдус схематичність трактованого матеріалу і висновки, що не завжди підтверди особистим пізнанням предмету. Та які ж цікаві в цій історії нації про мистецтво західної України, особливо часів Ренесансу!

Це були саме справи, що їх він мав змогу вивчити на місці, в музеях, архівах, церквах, і опис та мистецька й історична іх оцінка уточнювали його ім'я як історика мистецтва. Тут маємо видану у Львові 1920 року працю „Українське малярство під покровом Ставропігії”, „Галицьке малярство” (1925), історичний провідник „Львів” (1925), а далі низку окремих статей у „Записках Чину св. Василія Великого”, — між ними студії про середньовічні фрески в Лаврові й історично-мистецький нарис про місто Жовкву. Кілька статей з'явилось в журналі „Стара Україна”, між ними — про середньовічні фрески у Вірменському соборі, відкриті напочатку 20-их років під час реставрації собору. Окремо появився живий популярний нарис про цілість українського мистецтва в „Історії української культури” видання I. Тиктора (1937).

Про вартість цих праць говорить найкраще те, що вони, разом з п'яцяма Голубцевих сучасників — В. Січинського, В. Залозецького, І. Свєнціцького, М. Драгана й інших — є основним матеріалом, на якому тепер твориться в радянській Україні 6-томова історія українського мистецтва. Хоч цих наших дослідників обзывають там „буржуазними націоналістами”, їх праць обвинути не можуть, бо це вони поклали підвалини під сучасне українське мистецтвознавство.

Проте Микола Голубець був не тільки знавцем і ентузіастом старого мистецтва, але й великим прихильником нового. Йому належить перша поважна українська студія про Архипенка (Львів, 1922), в якій він доповнив з українського погляду те, чого не бачив у виданій тоді в Берліні монографії Архипенка німецький дослідник Гільдебрандт. Голубець був душою „Гуртка Діячів Українського Мистецтва” (ГДУМ), що діяв у Львові в 1922-26 роках, і був спів-організатором чотирьох виставок того гуртка. В мистецтві Петра Холодного старшого (як і Нарбута та братів Кричевських) Голубець бачив ідеальну синтезу українського національного мистецтва, побудованого на тисячолітній традиції, але нового своєю технікою й ду-

хом. В дусі цих ідей Голубець зредагував три числа журналу „Українське Мистецтво”, де, крім Холодного, представив громадянству таких тоді молодих мистців, як Роберт Лісовський, Павло Ковжун, Микола Бутович, Василь Крижанівський, Микола Глущенко, та інших.

У другій половині 20-их років ГДУМ припинив свою діяльність, бо мистецька молодь вимагала не тільки українізації мистецтва, а й включення його в коло проблем мистецтва світового. Голубець, не покидаючи своїх позицій, намагався зрозуміти ті нові течії в українському мистецтві і йти з ними в ногу. Тут за плечима мистецького критика став історик мистецтва, а це давало більшу перспективність погляду. З нагоди Восьмої Виставки АНУМ („Асоціації Незалежних Українських Мистців”) восени 1938 року Голубець зробив доповідь, яка пізніше була надрукована у дев'ятьох фейлетонах „Нового Часу”, і так з'ясував свої позиції:

„Перед тим, заки я візьмуся до пояснень деяких думок, проблем і непорозумінь, мушу зложити щось у роді декларацій чи „вірую” від себе. Перш усього я є, а щонайменше почиваю себе, істориком мистецтва. Це значить, що до кожного явища в минулому й сучасному підходжу, або бодай стараюся підійти з історичної, тобто бодай теоретично об'єктивної перспективи. Не відчуваю ані покликання, ані охоти пропагувати один мистецький напрям і поборювати інший. Орієнтація в досьогочасній історії мистецтва дозволяє мені ставитися до кожного явища з доброзичливістю, без упередження й ненависті. З історичного досвіду знаю, що найгрімкіша рекляма не забезпечила перед заслуженим забуттям плодів снобізму й шарлатанства так само, як „найсвятіше обурення” опінії не зупиняло образотворчої культури в її нестримному поході вперед. Я свідомий того, що багато „порожу” винайдено вже в минулому, що багато дверей, в які сьогодні вломлюється одна чи друга „авангарда”, давно вже стоять отвором. Але так само вірю, що не все те, що було до винайдення чи видумання, вже винайдено й видумано, і тому з увагою ставлюся до кожного експерименту. Знаю, що тільки мінімальний відсоток експериментів кінчиться позитивним і тривким успіхом, але якраз тому я вітаю всіх експериментаторів, готових ім допомогти висловитися, оформити істину, в якої потребу їй доцільність вони вірять. Очевидно, оскільки вони вірять.”

Ця цитата показує, як добре Голубець розумів роль мистецького критика-історика. І хоч сам він не був членом АНУМ, саме ця незалежність його критичної думки добре поєднувалася з ідеями і принципами тієї мистецької організації, що намагалася втримувати постійне нуклеарне ядро, складене, з кількох осіб, які силою, новизною своїх ідей та проблем притягали до себе все творче. І якщо Львів у 30-их роках виріс на мистецький осередок всеукраїнського значення, то це сталося тому, що там діяли такі особистості, як Микола Голубець-мистецтвознавець.

На жаль, найважливіші мистецтвознавчі праці Голубця появилися за життя автора книжечками на дешевому папері, що сьогодні розсипається в руках, а його статей у пресі ніхто наявіть не пробував ще зібрати бодай у якийсь список. Якщо б якийсь чужинець просив нас показати йому основні мистецтвознавчі твори Голубця, на вид

Д. Козій

## УТОЧНЕННЯ

### I

#### „ЧОРНА ДІРА НЕБУТТЯ” У МИКОЛИ ЗЕРОВА

Серед поезій Миколи Зерова є невеликий цикл, навіянний безпосередньо Гомеровою „Одіссеєю”. Поет сам посилається на відповідні місця античної епопеї, з якої запозичив мотиви своїх творів. Як і інші поезії Зерова, цикл цей є зразком точного мистецького виразу. Три сонети цього циклу постали в 20-тих роках; це — „Навсікай”, „Лотофаги” та „Лестригони”; з 30-тих років походять сонети „Дим батьківщини” і „Телемах” I-II, а також вірш „Чей ти не знаєш” із циклу „Елегійні дистихи”. У двох сонетах поет дає портрети увічнених поезією жіночих постатей Навсікай та Гелени. інші сонети містять у собі роздуми, що їх поет-громадянин снує на канві пригод Одіссея. В його уяві постає мудрий ватажок, що з своєю горем гнаючи ватагою повертається з-під Трої та причaluє до „дикого краю неситих лестригонів”, які відзначаються „непогамованою лютні” і „не відають святих гостинності законів”. Коли жому вдається звідти врятуватись, він попадає до лотофагів, що приносять грецьким скитальцям „поживу солодку і незнану”, заішлись якої, ціла громада забуває свій дім, сім'ю та рідний край. Серед одурманених товаришів недолі едінний Одіссея зберігає ясність думки і скеровує свої човни на шлях до батьківщини. Бо „синій дим” над рідним житлом майорів перед його очима і манив до себе непереможно.

Окреме місце посідає поезія „Чей ти не знаєш”. Вона, безумовно, є відгомоном якихось дискусій чи полемік, у яких агресивний адепт матеріалізму озброєний, як водилось, цитатами з Маркса і Леніна, а може й старого Люкреція, розбиває есхатологічні уявлення про загробне існування, розгортаючи біологічні ідеї зросту й розкладу органічного життя і показуючи в перспективі смерти невідкличний єнечъ усього живучого, а передусім — заник людського духу та усього, чим живе душа. Люкрецій розвивав колись такі думки, що він був переконаний, що людина, усвідомивши їх, „правду життя зрозуміє найглибшу”. (Люкрецій: „Про природу речей”, переклад М. Зерова — див. М. Зеров: „Вибране”, стор. 135. Київ, 1966). Зеров, що сам перекладав Люкреція, розумів труднощі єї важкість проблем життя і смерти, буття й небуття, і тому не така чи інша розв'язка питання викликала його застереження. Пого мусіла вразити передусім бездумність і легковажність, з якими холеміст трактував питання, що торкається найглибшого сенсу

малих брошурок і газетних витинок тільки б похитав головою. Книжка вибраних праць М. Голубця знайшла б вдячного читача. Гавляємо собі таке видання складене з дослідів давнього мистецтва і мистецтва нового, з ілюстраціями. Але у Львові ми були забідні за таке видання, а тепер, чи не ведеться нам задобре, щоб про такі справи думати!

життя. Поет згадав Гомерове оповідання про мандрівку Одіссея до Орка, підземної оселі вмерлих, де він зустрів Ахілла, славетного героя з-під Трої. Орк — країна, оповита темрявою, та й душі вмерлих оповіті там такою ж внутрішньою темрявою; вони не пам'ятають нічого, позбавлені чуття, чи — точніше — в них залишилося тільки якесь туподумне почуття скорботи. Вони нагадують собою примари, іх буття неповне, незначуще, несутнє. Ахілл після того, як Одіссею вдалося оживити його пам'ять, з гіркотою скаржиться на злиднене існування душ у підземеллі, в порівнанні з яким земне життя овіянє безмежним чаром. Даремно Одіссея намагається розважити його. Ахілл відповідає йому:

„Не розважай у смерті мене, Одіссею,  
Краще б я там на горі ратав бідним рабом  
Землю робив попід сонцем пекучим, останній із смертних,  
Як у підземнім краю берло владичне тримав.”

(„Вибране”, стор. 117)

Цей образ скорботного Ахілла набрав особливої значущості в очах нашого поета, коли він вдумався у слова полеміста, що безцеремонно (а навіть „зухвало”, за різким окресленням поета) розкривав перспективи небуття, що наступає, мовляв, у процесі розкладу всього животвору. Поет дав полемістові в останньому двох варіантів коротку, але ваговиту відповідь, яка залишилася в двох варіантах: один варіант — у відзгаданому кіївському виданні — М. Зеров: „Вибране”, Київ, 1966; другий — у виданні Михайла Ореста (М. Зеров: „Catalepton”, Філадельфія, 1951).

У виданні Михайла Ореста поет звертається до полеміста з такими словами (стор. 29):

„Ти ж ... уповаєш на успіх свого наукання зужвало,  
Всім пропонуючи нам чорну діру небуття?”

Натомість у кіївському виданні, замість „чорну діру небуття”, знаходимо „чорну біду небуття”. Відомауважливість М. Ореста, що й не можемо відмовити і кіївським видавцям, незрадливим шанувальникам пам'яті Миколи Зерова, не дозволяє нам припускати, що масмо тут страву з помилкою переписувачів, друкарів чи копіраторів тим більше, що в обох варіантах зустрічаються ще й інші відмінні, а саме: в кіївському виданні читасмо „в Орковій тьмі”, а в Орестовому „в Орковій млі”; в кіївському — „тримав”, а в Орестовому — „держав” (вид. Ореста).

На цій підставі приходимо до висновку, що обидва варіянти належать перу Миколи Зерова. При тому варіант кіївського видання уважасмо за старший, первісний, тому що окреслення „чорна біда” щільно пов'язується з гомерівським уявленням про стан душ-примар у підземеллі, які втратили колишнє внутрішнє багатство земного буття і Ім залишилося тільки почуття „чорної біди”. Але пізніші роздуми поета мусили підказати йому, що вирази „чорна біда” не окреслюють як слід нашого поняття „небуття”, яким орудував його опонент, і він вибрал для окреслення „небуття” вираз „чорна діра”. Чому якраз „діра”? Річ у тому, що людина не спроможна мислити буття і небуття як рівнорядні категорії; коли вона й мислить небуття як об'єктивну категорію, якій відповідають якісь екзистенціальні зв'язки в об'єктивній дійсності, то уявляє його як

прірву, що вривається у сферу буття, або як порожнечу, в якій, у силу фатальної неминучості, пропадають усі цінності буття.

Припускаємо, що, виходячи з таких саме міркувань, Зеров змінив першінський варіант. Змінивши його, він уточнив свою думку і, водночас, підійшов ближче до нашого сучасного способу думання. Зміна ця нітрохи не відобразила образові емоційності. Потворна прірва, „діра” в бутті, яка поглинає все цінне і — треба сказати — по-звалює наше існування властивого йому сенсу, викликає потужний відгомін у найглибшій сфері наших почувань і нашого мислення. Цей відгомін відчувається у скупих словах поета.

Беручи до уваги все сказане, дамо перевагу варіантові, опублікованому М. Орестом, як більш уточненому.

## ІІ

### „КАССАНДРА СЛУЖИТЬ ПРАВДІ”

„Читуючи статтю на тему концепції пророчиці Кассандри („Листи до Приятелів”, кн. 4-6, 1967), я наткнувся на камінь спотkanня. Не можу про це мовчати, бо йдеться про проблему правди. Еатрапив я там у близькому сусідстві на такі два твердження: „Кассандра служить правді” і „Кассандра бореться проти правди”. Чи „хтось” там не загнався надто далеко в свою полемічному запалі? Мене попросту переслідує настирлива думка, що тут маємо справу або з суперечністю, або з двозначністю”. (З приватного листа).

Наведений закид насунувся напевно не одному уважному читачеві моєї статті про Кассандру, а що порушене питання справді важливе, то доведеться дати публічну відповідь. Ніде правди діти: з обидвох наведених реченнях слово „правда” вжите в різних значеннях. Щоб до деякої міри запобігти його двозначності, автор подав був до речення „Кассандра бореться проти правди” висвітлення: „оскільки масмо на увазі, що вона не бажає, щоб її передбачення стали дійсністю”. Замість „стали дійсністю” можна сказати „справдилися”. (Варто звернути увагу на тісний зв’язок, який у нашій мові дісслово „справдитися” встановляє між „правдою” і „дійсністю”). У вищеприведеному реченні слово „правда” вжите в значенні, яке надається йому часто в розмовній мові (та й не тільки в розмовній!). Чусмо не раз: „Ось яка вона — та правда життя! Не можемо з нею миритися!” Під „правдою життя” розуміють тут зло, що панує в житті, несправедливість, якою живуть люди, фальш, який вони видають за правду, ілюзії, якими підмінюють гірку дійсність, бо не хочуть її знати; мають на увазі інші негативні прояви дійсності. З такого „правдою життя” бореться Кассандра, але „правда” має тут специфічне значення.

Коли говоримо про правду в її властивому значенні, то тут можливі три її аспекти:

а) Нації судження про дійсність окреслюються як правдиві або неправдиві. Відповідність суджень про дійсність самій об’єктивній дійсності становить їх правдивість. Коли судження не розходяться з об’єктивною, тобто емпірично співпадаючою, дійсністю, тоді говоримо про об’єктивну правду.

Судження пророчиці про майбутні події співпадають на очах усіх співучасників трагедії Трої, отже мають об’єктивну вартість.

## КНИГА ДОКУМЕНТІВ В. ЧОРНОВОЛА

Збірник документів про арештування і переслідування українських культурних діячів в Україні, що його упорядкував київський публіцист — співробітник Української Академії Наук Вячеслав Чорновіл, дістався закордон і його видало окремою книгою видавництво „Українського Слова” в Парижі. Як подає Українська Інформаційна Служба „Смолоскип”, ця збірка, що ходила у відписах в Україні й тепер дісталася в руки українського читача закордоном, вийде в найближчому часі в перекладі на англійську, а то й інші мови. Вже тепер матеріали цієї книги дісталися в руки чужинних журналістів і публіцистів і, — за даними „Смолоскипу”, — багато пресових агенцій міжнародного значення, як „Нью Йорк Таймс”, лондонський „Таймс”, торонтонський „Телеграф” і інші виявили повне зацікавлення цими матеріалами.

б) Хоча ці судження не приносять їй тріумфу, навпаки, стають джерелом її моральної поразки, оскільки здійснюється те, що вона намагалася відвернути від батьківщини, проте Кассандра під моральним оглядом підноситься високо над своїм оточенням, бо вона слухає свого сумління і дає людям віще слово, яке підказує їй „даймоніон”. Вона переконана в своїй правоті, дарма що в неї бувають моменти зламу. Багато болю завдає її почуття трагічної провини, бо вона свідома того, що своїми зловіщими словами поглиблює зневіру серед тих, у чиїх руках знаходиться доля батьківщини. Ці моменти зламу засвідчують те, що її вона — тільки людина.

Згідність її суджень з її переконанням надає їм особливої якості, а саме, внутрішньої правдивості.

в) Пророчиця знає, що вона не може говорити неправду, бо свідомість життєвого покликання зобов'язує її служити правді. Ми назовемо цей момент свідомістю метафізичних пов'язаностей людської долі з абсолютним буттям. Оскільки він пробивається в судженнях пророчиці, він становить трансцендентний аспект правди.

У діялектично гострому змаганні Кассандри і Гелена розкриваються виразно два протилежні аспекти правди: Гелен стойте на позиціях прагматизму, трактуючи свою роль віщуна як суспільну „функцію”, що має задоволювати суспільні вимоги. Він „віщує” те, що вважає за корисне для люду, і навіть видає свої судження за правдиві тоді, коли не має переконання в їх правдивості. (А втім, він і не визнає об'єктивних критеріїв правди.) Щождо мислення Кассандри, то воно сягає до трансцендентних зв'язків. Щоправда, воно не відзначається абстрактною прямолінійністю. Навпаки, його характеристичною рисою є полярність. Воно порушається між двома полюсами: між ідеєю приреченості (згадаймо хоч би те, що каже пророчиця про Мойру, про „неминуче, невблаганне”, в сцені змагання з Геленом!) і ідеєю категоричного імперативу, незважаючи на все, служити правді, оберігати цінності життя від сліпих сил природи.

Б'ючись думками між тими полюсами, ще й несучи вантаж почуття провини, героянія правди стас постаттю трагічною.

Задіялення листом В. Чорновола до секретаря КПУ П. Шелеста й зібраними документами про сваволю й безправ'я російських великородзинних шовіністів і органів КГБ в Україні викликали такий великий інтерес серед чукинців, як ніколи в повоєнних роках жодна інша українська справа чи проблема.

Найбільше розголосу в чужинецькій пресі здобуло ім'я укладача книжки „Лихо з розуму” Вячеслава Чорновола. Ще 8 жовтня 1967 р. „Вашингтон Пост” писав: „Справа Вячеслава Чорновола є зараз під розглядом лондонського „Бюро Міжнародної Амнестії” і всез буде правдоподібно потрясаючою для всіх тих, які вірять, що серед письменників в Советському Союзі переважає свободний подвій. Український журналіст Чорновіл був заарештований, коли він оспорював легальність судів над письменниками й інтелектуалами”.

### „СРСР держить 250,000 в'язнів”

Зідома американська публіцистка Едіт К. Рузвелт, що її статті постійно появляються в кількох впливових американських щоденниках, написала статтю про те, що виявлено факти про російські табори каторжних робіт. Свої інформації Е. К. Рузвелт базує на даних радіо „Вільна Европа”, екзекутивного директора „Міжнародної Амнестії” Поля Лайонса й Української Інформаційної Служби „Смолоскіп”. Авторка статті подає, що в Советському Союзі є 250 тисяч в'язнів у 56 концентраційних таборах, інформує про діяльність „Міжнародної Амнестії”, а також про те, що республіканський конгресмен з Ілліной, Дж. Б. Андерсон домагається поставлення на порядок нарад Об'єднаних Націй справи самовизначення поневолених народів та звільнення всіх політичних в'язнів в комуністичних країнах.

Про В. Чорновола, переслідування та російське безправ'я в Україні Е. К. Рузвелт пише: „Інша група, яка постачає інформації з дійсних джерел є Українська Інформаційна Служба („Смолоскіп”) в Балтимор. Характеристичний випадок, опублікований цією організацією включас Вячеслава Чорновола, журналіста і співробітника Української Академії Наук.

Згаданим „злочином” Чорновола була його відмова свідчити по стороні совєтської держави проти його товаришів-письменників у недавніх „замктих судах”. Замість цього Чорновіл хоробро боролася своїх колег, пишучи листи й заклики в їхній обороні до совєтського уряду. У результаті він також був арештований органами КГБ (советська тайна поліція). Два місяці тому він був заарештований на три роки каторжних робіт.

Протест Чорновола до прокуратора УРСР кружляє тепер у державних агенціях цієї країни. Документ цей описує павутиння сепаратів КГБ і шпигунів, що їх оплачує совєтська держава.

Чорновіл подає різні приклади примхливих арештів невинних людей. Його розповідь описує моральний тиск, якого уживають совєтські влади, включно з допитами в'язнів по сім годин без сну й відпочинку. Він також виявляє, що сфальшовані „зізнання” в'язнів, які були вживані для інспіровання терору Сталіна, не припиняються і тепер в Советській Росії.

„Книжка з України викриває нові російські безправ'я”

Найбільшою сенсацією для українців цілого світу і для мільйонів чужинців, була опублікована в торонтському „Телеграм” серія трьох статей відомого канадського кореспондента Пітера Вортінгтона. Автор статей був у 1965 р. кореспондентом в Москві, саме тоді, коли в Україні відбувалися арешти українських культурних діячів і коли судили Даніеля і Синявського. Він пише, що дуже скоро про ці арешти говорилось в російських інтелектуальних кругах. П. Вортінгтон вистоявав цілі години під будинком суду, бутиччи свідком, як комсомольці і КГБ-істоти сексоти лаяли і ображали вигуками приятелів ув'язнених.

П. Вортінгтон пише, що манускрипт книжки В. Чорновола („Ліхоманка з розуму”) дійшов на захід ще перед його арештом. „Це взяло кілька поїздок і кілька місяців, заки цілий рукопис дійшов до Парижу. Рукопис був переношений особисто. — перепачкований естафетою кур’єрів, які постійно живуть в небезпеці. Коли праця Чорновола була назовні, треба було рішити, чи публікувати її і наражувати автора на дальншу нагінку. Але тому, що він вже був в тюрмі за свої гострі протести, тому, що він явно був у поході за справедливість і тому, що він особисто хотів, щоб світ довідався про безправ'я, — було рішено видати цю книжку, не зважаючи на наслідки”.

В довгій статті, яка починається на першій сторінці газети і заирає більшу частину другої, П. Вортінгтон коментує матеріали В. Чорновола, описуючи безправ'я й сваволю в Україні. Ось де-кілька висновків і думок кореспондента:

„В цьому часі, коли советські лідери добиваються респекту в очах світу, такі пригадки, як ті, що іх висуває Чорновіл, дуже цей респект підривають. Чорновіл звертає увагу на факт, що й „свободи“ гарантовані советською конституцією, — як свобода слова, преси, зборів, влаштування демонстрацій — теперішні со-вєтські „закони“ вважають злочином”.

„20 арештованих культурних фіячів, до яких тепер долучився Чорновіл, не поповнили нічого такого, що можна б вважати за злочин в будь-якій цивілізованій системі, за винятком хіба Китаю, чи Альбанії”.

„Довір’я до Чорновола і всіх засуджених додає те, що ані один з них не с настільки проти-советський, наскільки він с про-український. Всі вони базують свою оборону на вченні Леніна і на цитатах з Маркса. Вони в ніякому разі не є агентами імперіалізму чи ворогами советської держави. В більшості випадків вони не атакують комунізму, Чорновіл навіть опирає свої твердження на вченні Леніна”.

Багато цитат з листа Чорновола до секретаря КПУ П. Шелеста переконуюче й промовисто ілюструють цілу статтю П. Вортінгтона.

В редакційній примітці до першої статті говориться, що рукопис В. Чорновола ідентифікував проф. Б. Бощюків з департаменту політичних наук Альбертського університету, який стверджив, що він є автентичний і що це „визначний документ”.

В замітці також цитується відомий совєтолог, фовоголітній працівник американського Державного Департаменту проф. З. Бже-

зінський з Дослідного Інституту Колюмбійського університету в Нью-Йорку. Проф. З. Бжезінський, стверджив, що матеріали В. Чорновола є незаперечним доказом про переслідування національних меншостей в СРСР.

#### **„Нове значення слова ВІДВАГА прийшло зsovєтської тюрми”**

Під таким наголовком з'явилася друга стаття П. Вортінгтона, в тій самій торонтонській газеті, в числі від 8 січня 1968 р.; вона була ілюстрована знімком Святослава Караванського з підписом „Караванський — не заломаний, навіть не зігнутий” і генерального прокурора СССР Р. Руденка з промовистим підписом: „Руденко: геноцид, масове душегубство, переслідування”.

Стаття починається словами: „Відвага — це якість, в деяких випадках майже прокляття, що не знає ідеології, не притримується справжньої логіки і може завести людину поза границі здорового розуму.”

Сторінки історії заповнені героями і мучениками, які віддавали своє життя в погоні за ідеалом”.

Далі, в іншому місці, П. Вортінгтон пише: „Відвага Чорновола відрізняється від відваги тої людини, про яку він пише, людини, боротьба якої за свої переконання робить її вийнятковою. Цією людиною є Святослав Караванський, який має таку визначну особистість, якої не можна зломити, якої навіть не можуть зігнути майстри від ламання людського спротиву — КГБ, совєтська тайна поліція.

Колись говорилось про турків: „Його не можна перемогти — лише вбити”. У випадку Караванського — це повільна смерть: 25 років катаржних робіт”.

У своїй довгій статті П. Вортінгтон розповідає цілу одіссею життя і боротьби за свободу і проти безправ'я, яку веде С. Караванський своїми листами, петиціями, домаганнями, стверджуючи, що „до тепер він ще не зломився”.

#### **„Матеріали, що розкривають совєтське безправ'я в Україні”**

Такий наголовок має третя стаття П. Вортінгтона, ілюстрована фотографіями Заливахи, Масютка і Гориня, і починається такими словами: „Цей рік названий Об'єднаними Націями роком людських прав. Це є рік у якому особлива увага буде звернена на становище переслідувань і пригноблень у цілому світі. В цьому світлі треба, щоб доля українських інтелігентів була висвітлена — доля осіб, які тепер караються в таборах катаржних робіт немов би за розповсюдження антисовєтської пропаганди”.

Даліше П. Вортінгтон розповідає про В. Чорновола та його книжку „Лихо з розуму” і про Масютка, Караванського, братів Горинів, Заливаху, Геврича, Іващенка, Геля, Зваричевську, Кузнецову, Мартиненка, Мороза, Шевчука й інших. Свою третю статтю П. Вортінгтон закінчує словами: „Більшість українців — комуністи й антикомуністи знають, що їхні земляки в іхній батьківщині мають зараз спеціальні проблеми. Немає сумніву, що будуть ще дальші арешти, більше закриті суди. Табори катаржних робіт будуть процвітати”.

Щасливий випадок хотів, що ці знаменні документи Чорновола

Гр. Нудьга\*)

## I. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ЗАКОРДОННОМ

Що знали в Європі про Україну, її народ, культуру, літературу до появи „Енеїди” Котляревського? Хто до появи цього письменника репрезентував наші народ своїм поетичним словом, своїми мистецькими творами?

Про Україну в Західній Європі писалося багато і здавна. Великої популярності вона здобула в період зародження і розквіту Козаччини. У Франції, Англії, Німеччині, Італії з'являється чимало книг, присвячених історії українського народу, його „козацької республіки”, побутові та звичаям. Одночасно, починаючи вже з 15-16 сторіччя набуває слави українська народна поезія, яка своїм змістом

\*) За „Українським Календарем” на 1968-ий рік, вид. Українського суспільно-культурного Товариства, Варшава.

наспіli в Канаду. Советологи порівнюють їх з транскриптом суду Даніеля-Синявського, який був пересланий на захід в 1966 р.

Тому, що Іхній зміст став відомий тут, буде дoreчно, щоб вони дійшли до уваги ОН в цьому Році людських прав для цілого світу".

### Дальші відгуки про боротьбу українців за свободу

Слідом за вістками про переслідування української інтелігенції, про які була мова вище, також нью-йоркський, багато читаний часопис „Нью Йорк Дейлі Ньюз” приніс обширні інформації про В. Чорновола й переслідування української інтелігенції в Україні, цитуючи заяву в цій справі одного з найвизначніших сучасних советологів проф. З. Бжезінського.

Орган Американської Конференції Праці в Міжнародніх Справах „Нью Лідер” опублікував повний переклад клопотання Святослава Караванського до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, подаючи до його редакційну замітку, а крім того передову редакційну статтю на першій сторінці, в якій говориться про боротьбу С. Караванського проти національної дискримінації в ССРС.

Про переслідування українських культурних діячів в Україні, висвітлене документами книги Вячеслава Чорновола про поневолення українського народу большевицьким режимом, крім уже наведених інформацій, заговорили й інші великі пресові органи в ЗДА. „Нью-Йорк Таймс” не тільки віддав місце повідомленням про документи з книги Чорновола, але й помістив редакційну статтю, що в ній насвітлене колоніяльне становище України в рамках Советського Союзу. Також і інші великі щоденники, в усіх більших містах ЗДА, присвятили місце й увагу справі переслідування українців у Советському Союзі за намагання втримати при житті українську мову, за вимогу розвивати українську культуру. І в інших країнах світу, головно в країнах Західної Європи, книга документів Вячеслава Чорновола „Лихо з розуму” була широко обговорювана.

і красою здивувала Європу. Слідом за цим з'являються роботи, у яких подавалися короткі інформації про писемну літературу українців, а коли з'явилася в 1798 році „Енеїда” Котляревського, цей письменник увійшов майже у всі нариси про нашу країну, спочатку як самобутній український письменник, а далі як письменник, що зайняв певне місце в історії європейських літератур.

Добре зрозумілиши вимоги нового часу, прагнення українського народу, поневоленого царизмом, до національного відродження, Котляревський зробив великий і новий крок у розвитку української літератури. Його співвітчизники привітали нового поета як свого „будителя”. Уже після появи „Енеїди” він мав таку популярність, що не тільки українці, але й передові люди інших національностей іхали в тиху Полтаву щоб з ним побачитися, поговорити.

Перші друковані відгуки на твори І. Котляревського з'явилися, як *есэм* відомо, у чеській пресі і пов'язані з діяльністю чеських і словацьких „будителів”, які багато зробили для правильного висвітлення і популяризації слов'янської культури. Вони ж перші згадали Котляревського і про його „Енеїду”. На думку Домбровського це скартівшій твір високої вартості і дає багато для зrozуміння української мови. Не обійшов постаті Котляревського і відомий лістівіст Шафарик. У його „Історії слов'янських мов і літератур” (1826) при характеристиці української мови робиться посилка на „Енеїду” і її словник. Твір Котляревського фігурує тут уже як документ мовно-літературних пам'яток кінця 18-го і початку 19-го ст.

У 1833 році в „Журналі чеського музею” з'являється перший перегляд твору Котляревського (пісні Наталки „Ой, мати, мати, серпє не зважас...”) на чеську мову, здійснений відомим поетом і перекладачем Ф. Челаковським. Це був початок більшого зацікавлення чехословацької громадськості доробком українського письменника. Коли ж у 1838 році І. Срезневський опублікував повністю оперету Котляревського, її радо привітав В. Ганка. Він же написав і *некролог* „Малоруський поет Котляревський”, у якому сказав, що ім'я Котляревського і його твори будуть жити так довго, як народна пісня.

Ім'я Котляревського згадується дуже часто і в новіших чеських та словацьких виданнях. Його „Енеїда” десять років тому вийшла чеською мовою у серії „Безсмертні”, а „Наталка Полтавка” і тепер часто передається по радіо і ставиться багатьма словацькими аматорськими колективами.

Майже одночасно з чеськими виданнями про Котляревського почали писати і польські журнали. Одним з перших сказав своє слово про українського письменника відомий філолог Бандтке в статті „Нотатки про чеську, польську і сучасну російську мови” („Pamietnik Warszawski” 1815, t. I.). Ставши в оборону української мови, автор цієї статті згадав „Енеїду” Котляревського, як зразок літератури цією мовою. У 1827 році про це ж заговорив „Dziennik Warszawski”, при тому невідомий автор підкresлив, що німецькі літературознавці уже тепер ламають собі голову, звідки в „Енеїді” таке багатство мови, особливо лексики з її різноманітними синонімічними формами.

Прогресивна частина польської інтелігенції, обороняюча право української мови в 30-их роках уже опирається не тільки на зразки народної поезії, але й на літературні твори, зокрема „Енеїду” Ко-

толяревського, байки П. Гулака-Артемовського та ін. Польські емігранти переносять розмови про українську поезію та літературу і на сторінки своїх париських видань. В газеті „Ройс”, що виходила в 1835 році в Парижі, була надрукована стаття „Про поезію України”, в якій поруч дум і пісень охарактеризовано їй „Енеїду” Котляревського, як твір, в якому автор виявив себе більшим майстром „від пародистів французьких і європейських...”

Коли помер Котляревський (1838) „Розмаїтосьці” ч. 2, що виходили у Львові, надрукували некролог, у якому згадали про весь доробок українського письменника. Від цього часу з ім'ям Котляревського в польській пресі в'яжеться не тільки „Енеїда” але й драматичні твори та „Ода до князя Куракіна”, при чому „Наталку Полтавку” називають високомистецьким твором, який „може бути окрасою і не молодої літератури”. В 1840-их роках з'являються перші переклади творів Котляревського на польську мову.

Ще за життя Котляревського його ім'я з'явилося в англійських виданнях, що друкувалися в США і в Англії. Першим популяризатором доброго імені українського письменника англійською мовою була, здається, відома американська письменниця, яка перебувала в приятельських взаєминах з Гете, Тальві (псевдонім Терези Робінсон). Батько Тальві був деякий час професором Харківського університету, а з ним перебувала в Харкові його дочка. Тут вона вивчила українську мову, а коли виїхала з батьком за кордон, почала перекладати на німецьку й англійську мови пісні слов'ян, в тому числі й українські. Її перекладами захоплювався Гете і Гердер. Вона написала в 1834 році велику роботу „Історичний огляд слов'янських мов”, яка була опублікована в одному з американських піордичників видань, а в 1837 році вийшла окремою книжкою в перекладі на німецьку мову. Про Котляревського Тальві знала тоді ще дуже мало і схарактеризувала його як талановитого автора комічної „Енеїди”, а в минулому — „Гетьмана козаків”. Цю дивну версію, що нібито Котляревський був останнім гетьманом козаків, підхопили потім польські емігранти і повторили в згадуваній уже газеті „Ройс”.

Великим прихильником творчості І. Котляревського був відомий англійський учений, професор Кембріджського університету В. Морфілл, який, здається, перший у 80-их роках 19-го століття читав лекції з україністики англійським студентам. Він побував кілька разів на Україні і мав намір взяти участь у відкритті пам'ятника Котляревському, але з різних причин не міг цього зробити. У своїй статті, надрукованій в 1903 році в лондонському журналі „Атеней”, Морфілл високо отримав твори Котляревського, його патріотизм, любов до рідної мови. Тепер англійською мовою написано уже кілька грунтovих робіт про автора „Енеїди”.

Ще за життя Котляревського була перекладена на німецьку мову робота Тальві, в якій подані відомості про його життя і творчість. Пізніше, особливо в 40-их роках пишуть, друкують про нього у німецьких перекладах такі видання, як „Ost und West” (1841), „Slaven, Russen, Germanen” (1843), а згодом „Slavische Central Blätter”, „Slavische Blätter” та інші.

Про Котляревського говорять не тільки як про українського письменника, але й як про письменника, якого творчість виходить за

національні межі („Енеїда”). Його пісню „Віють вітри” в німецькому перекладі Ф. Боденштедт друкує в своїй „Поетичній Україні”, а письменник І. Коль у своїй книзі „Подорож по Росії і Польщі” (1841 р.) відвів Котляревському і Полтаві значне місце. Під час подорожі по Україні Коль побував у Полтаві, вів численні розмови з місцевими населенням і внаслідок цього записав до своїх подорожніх вражень: „Українці дуже люблять свою рідну мову”... До улюблених його творів належить „Енеїда” І. Котляревського.

Німецька література про Котляревського досить велика, його твори повністю або частково перекладені на німецьку мову і публікувалися не раз у виданнях 19-20 століття. Його творчість розглядається в „Загальній історії літератур світу в її найхарактерніших представниках” Г. Карпелеса, що вийшла в другій половині 19-го ст. двома томами в Берліні. З неї окремі розділи (і про Україну) були перекладені на китайську і, здається, на японську мови.

В 40-их роках про Котляревського пишуть вже країні французьких журналів, зокрема в 1847 році Е. Хосецький у „La Revue Indépendant” при характеристиці української мови так відгукнувся про творчість українських письменників: „Останнім часом багато письменників України, наджнені любов'ю до рідної мови, почали тублікувати вірші, оповідання й інші твори чистою, мельодійною коректнію національною мовою. Котляревський дав їм перший приклад. Крім багатьох пісень і балад, він трапвестував „Енеїду”, з великою простотою і дотепністю ...”

Котляревському відведено місце в історіях літератур світу, що й написали Л. Сішлер (1887), К. Кур'є (1879); його „Енеїда” і „Наталка Полтавка” великими уривками друкувалися і в новіших французьких виданнях. Коли в 1905 році відомий славіст Луї Леже розпочав викладати українську мову і літературу в „Колеж де Франс”, він важливє місце в курсі призначив І. Котляревському. Треба сказати, що першими були перекладені на мови Європи пісні, записані Котляревським до „Наталки Полтавки”. З ними прийшло ім'я Котляревського до багатьох народів Європи і Америки. Угорський читач ще не знав творів Котляревського, а вже знав пісню „Віють вітри”, яку опрацював в 1841 році відомий композитор Ф. Ліст на згадку про своє перебування на Україні.

Високу оцінку одержала творчість Котляревського в Італії. Після зустрічі М. Драгоманова в журналі „Рівіста Еуропа” (1873) про становище української літератури, тут з'являється все більше матеріалів про Україну. Редактор цього журналу, відомий славіст А. де Губеннатіс у 1882 році розпочав видавати „Історію світової літератури” в 23-ох томах, в котрій він розглядає і твори Котляревського, зокрема дуже тепло говорить про „Наталку Полтавку”, порівнюючи її з п'essoю М. Буонаротті-молодшого, надаючи перевагу українському творові. Твори Котляревського знайшли позитивну оцінку в роботах італійського вченого Д. Чіамполлі, іх ще не так давно перекладав на італійську мову В. Джусті.

---

Коли побачиш, що ти з більшістю, пора подумати про реформу.

Марк Твейн

С. В.

## ПОЛІТИКА І НАУКА

У попередньому числі „Листів до Приятелів” ми передали зміст розділу „Про значення демократії” з книжки Джеймса Бернгема під назвою „Макіявелісти, оборонці свободи”. Цим разом коротко обговоримо інший розділ тієї книжки, в якому автор призадумується над тим, чи політику можна уважати наукою.

Це питання ставили різні теоретики ще у 18-му сторіччі, проводжували ставити його теоретики 19-го сторіччя, і ставиться воно ще й сьогодні. Як важко з'ясувати деякі соціально-політичні істини побачимо з того, коли попробуємо відповісти на такі питання:

1) Чи може існувати наука, що вивчає політику і суспільство, коли політика є самою одною з ділянок суспільного життя?

2) Чи суспільні маси можуть вести політичну дію послуговуючись науковою методою?

3) Чи може суспільна або політична еліта нації чи якесь її частина поступати згідно з наукою у політичних справах?

На перше з цих питань Бернгем відповідає позитивно. Він твердить, що може існувати наука про політику і людські спільноти. Як у політиці, так і в суспільному житті є багато таких подій-явищ, що їх можна обсервувати, реєструвати і систематично описувати. До цього мусимо мати відповідне знання соціології, політичної економії, загальної історії, історії політичної думки, історії культури, психології, а навіть логіки. Не завадить теж хоч би загальне знанням з філософією.

В досліджувані супільно-політичних явищ існують великі труднощі, бо ці явища часто бувають дуже складні, скомпліковані. Однаке, озброєні відповідним знанням і методом, ми можемо, на базі наших спостережень, формулювати деякі узагальнення, висувати гіпотези.

Друге питання — чи суспільні маси можуть діяти згідно з науковими заложеннями, цебто керуватися логікою, ставити собі ясні цілі і послідовно намагатися їхсягнуті. Такі цілі можуть бути позитивні, як напр., вдерокання миру, підвищення рівня матеріального добробуту, здобуття економічної рівності, але їх можуть бути негативні, як, наприклад, війна для завоювання чужої території.

Це питання Бернгем заперечує і так само дає заперечливу відповідь на питання, чи маса може сама собою управляти. Аналіза психології мас показує, що маса не думас науковими категоріями і не може ставити собі ясних політично-соціальних цілей. Пере-конання, ідеали мають часом вплив на політичну дію мас, але ці переконання чи ідеали не є науково обґрунтовані, це радше міти-легенди чи плякатні гасла, без глибшого наукового змісту..

Досліди виявили, що навіть поширення освіти серед мас не дає їм можливості діяти згідно з науковими заложеннями в політичній ділянці. Поза тим політичні керівники, як каже Бернгем, дуже мало дбають за політичну освіту мас, підвищення їх політичного способу думання.

Залишається питання, чи деякі частини провідної верстви, або так званої еліти, можуть вести політичні справи послуговуючись

† Д-р Володимир Білинський

22-го грудня 1967 р. помер у м. Турек (Вікторія), в Австралії д-р Володимир Білинський. З 1958-го року Покійний був нашим представником на Вікторію і з повною посвятою відав справами „Листів до Приятелів” та В-ва „Ключі”.

Д-р В. Білинський народився 27-го травня 1910 р. у Червінцях, де закінчив правничі студії на тамошньому університеті. Працював активно в товариствах „Запороже”, „Руська Бесіда” та ін., дописував до часописів „Час”, „Рада”, „Самостійність”. У час другої світової війни подався з родиною на захід. У Фортальбергу став головою Української Делегатури Суспільної служби на французьку зону. Добре прислужився землякам своїм професійним знанням виступаючи оборонцем на судових процесах багатьох наших людей, арештованих окупантіями властями в зв'язку з примусовою депатріацією.

Прибувши до Австралії, включився активно в громадське і культурне життя українців Вікторії, організував мистецькі інститути, телевізійні програми тощо. Продовжував журналістичну працю в пресі Австралії, Європи і Америки, допомагав у згадуванні поважної частини пропам'ятої книги „Українці в Австралії”.

Дружні і Родині Покійного — наше шире співчуття!  
Вічна Йому пам'ять!

науковими методами. Бернгем твердить, що можна лише говорити про певні частини чи відлами провідної верстви, бо провідна верства, як цілість, не є гомогенна, тобто однорідна.

Немає сумніву, що одиниця може вести політичну дію логічно, з точно накресленою метою і тоді вона може вирости на велику політичну постать, зосередивши у своїх руках політичну чи суспільну владу. Однаке, навіть визначна й сильна індивідуальність не всілі сама виконувати цю владу і мусить спиратися на більшу чи меншу групу своїх помічників і співробітників. Така сильна індивідуальність може й деколи стати імператором, королем чи диктатором, але й тоді дійсну владу виконує гурт людей, не одна особа.

Така група, звичайно, включає до свого складу різного роду спеціалістів від пропаганди, публічних зв'язків, здібних організаторів, які також теоретиків-знавців різних ділянок суспільно-політичного життя. Така частина еліти може вже діяти згідно з науковою системою. Вона має доволі часу, енергії і грошів плектати політичні здібності й спеціальні знання. Маси, зайняті щоденною боротьбою за існування, не мають для цього ні часу, ні енергії.

То ж відповідь на третє питання у Бернгема така, що мала частина провідної верстви в суспільстві може вести політичну діяльність спираючись на політичні науки; вона може ставити собі ясні, розумні цілі і шукати розумних шляхів для їх здійснення; вона, звичайно, відкидає всякі утопії і відмовляється вести політичну акцію задивлена в усікі міти-легенди. Але їй вона, ця еліта, часто не всілі розв'язати всіх суспільно-політичних проблем, бо багато з них спричинені факторами, які стоять поза контролем людської думки.

НА МАРГІНЕСАХ ІСТОРИЇ**„30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ Я. СТЕЦЬКА”**

Обговорюючи видані у видавництві „Ключі” спогади д-ра Костя Паньківського „Від держави до комітету” у своїй доповіді на тему „30 червня 1941 року і його теперішні опоненти” Ярослав Стецько заповів „розкриття документів про колаборацію”... („З доповіді Я. Стецька в Дітройті” — „Гомін України”, Торонто, 2 серпня 1958, ч. 32).

Про цю заяву писали „Листи до приятелів” у 67-му числі за вересень 1958 так:

„... треба зітати заяву Я. Стецька про оголошення протоколів і інших документів, які находяться в його посіданні. Якщо спогади К. Паньківського зробили б тільки те, що спричинилися б до висвітлення подій і публікування документів, зберіганих у тасмних архівах партії, то тим уже вони виконали б велику службу в загальному інтересі. Маємо повне довір’я до нашого суспільства, що воно саме зуміє оцінити, кого і в якій мірі всі ті вияснення і документи компромітуватимуть. Одне застереження! Вважаємо, що такі документи, як оригінали протоколів Української Національної Ради 1941 р., не повинні залишатися власністю і тасмницею однієї партії, але повинні бути доступні для української історичної науки, цебто повинні знаходитись в архіві якоїсь наукової чи музейної установи, доступної для всіх. Тим більше, що знаємо вмілість Я. Стецька і його співробітників препарувати „документи”, як наприклад про службу Яр. Барановського у польській поліції або препарувати „резолюції” зборів 6 липня 1941 р., тощо”.

Минуло близько десяти років і, нарешті, маємо „надзвичайну книгу”, написану „кров’ю серця” (Ст. Галамай, „Надзвичайна книга”, про переломову подію новітніх часів — „Гомін України”, Торонто, 17 лютого 1968, ч. 8). Надзвичайна ця книга хіба завдяки способу, яким Я. Стецько вшановує акт 30 червня. Писана вона не кров’ю серця, але жовчю, якою просяк увесь організм „недоціненого народом” провідника. Для себе має Я. Стецько лише неперевершенну самохвалбу, а для „опонентів”, зокрема д-ра Паньківського, найпоганішого між ними, лайку: „відступник, геростат, духовий карлик, именінник самостійної України, хитрий Панько, Каїн” — це тільки дрібна частина добріного авторового словника, що своїм вибагливим добором переконливо говорить про... автора. І попрози: що „30 червня 1941 р. було наше простягнення руки усім українцям, але ті, що її відкинули і зрадили нашу справу, мусять отримати нарешті належну їм відправу!” (ст. 93). „Паньківський жде ще на український суд типу судів де Гля над Лявалями чи Де-Ля-Роками. У Франції він давно його мав би, бо толерантнішого від нашого народу до татарських людей немас!” (ст. 87).

Стецько залишився вірний своїм методам з 1941 року. Архіви залишаються його власністю і він подаватиме те, що захоче, коли захоче й у таких формах і таких дозах, у яких захоче. До творення невірного образу подій і життя років німецької окупації він

спричинився твердженнями без обґрунтування, перекручуванням фактів, формулюванням у своєму стилі дискусій на форумі львівської Національної Ради в 1941 році, подаванням фотокопій відірваних особистих записок або нотаток, замість формальних протоколів засідань, і фальшуванням цитат. І знову заповідає: „Ми не маємо змоги цитувати всіх документів того часу, а тільки деякі і не найважливіші, ті, які знаходяться у нас під руками. (Де „знаходиться“ найважливіші? — примітка складача.) Прийде час на основу аналізу документів того часу. Тоді ще ясніше побачать свої і чужі, вороги і приятелі, як твердо і мужньо ставила ОУН справу нашої державності. Чи не мав більшої пошани для нас ворог — німецький окупант в той час, як свої раби? Ворог зрозумів від кого йде загроза. Як комічно і знецінюючи виглядають „спогади“ Паньківського!“ (ст. 245).

Не будемо займатися ширше книгою Я. Стецька, незвичайно багатою на такий державницький стиль. Чекатимемо далі аж „прийде час на аналіз!“! Може як не ми, то хоч діти або внуки наші доживуть до часу публікування „найважливіших“ документів. І аж тоді зможуть їх усі побачити і оцінити, бо нам, свідкам появи книги Стецька, майбутньої повноти фактів не заступить ані їх теперішнє підтасовування ані авторова лайка.

Все ж таки не можемо поминути мовчанкою заяви автора у його книзі (ст. 85), що „ніякий шануючий себе український патріот не буде займатися „творами“ на зразок знаних червоних провокацій („Від держави до комітету“, чи іншими).“ Але, не шануючи себе самого, Стелько віддав аж понад 50 сторінок у своїй книзі особі автора спогадів „Від держави до комітету“ і „Роки німецької окупації!“ Звернемо увагу на один характеристичний момент. Дотепер публікування повного тексту „акту“ 30 червня, якого інтегральною частиною було привітання Гітлера і запевнення Гітлера про співдію („Жовківські Вісти“ 10 липня, „Зборівські Вісти“ 31 липня, летючки у Львові в перших днях липня 1941 року), Ярослав Стелько збуває або мовчанкою або закидом фальшування з боку „опонентів“. Тепер тактику змінив. Вже не заперечусь того, що подала преса липневих днів. Він каже, „що різні тексти тоді курсували“ (ст. 204), а незгідність текстів з автентичними, за його словами, оригіналами акту вияснює так: „Очевидно, немає мови про те, щоб хтось із тих, які опубліковували тексти, мав інтенцію будь-що вставляти, випускати, корегувати, а прямо в поспіху, у восьмому часі за відсутності організованих технічних можливостей, траллялися недогляди чи пропущення тих чи інших місць, чи переплітання звідомлень і вражень з текстами документів. Уважаємо, що для кожного раціонально думаючого мусить бути напевно ясним, що в тексті проголошення не могло бути привітання Гітлерові і взагалі жодних привітань, а тим більше, не могло бути „Слава Гітлерові!“ (ст. 205).

Це правда, але хтось і тоді раціонально не думав, бо уміння раціонально думати Господь не кожному дав. Г.

Той, хто кидає болотом, поволі втрачає ґрунт під ногами.

Едвард Стівенсон

## З КУЛЬТУРНОЇ ХРОНІКИ

### КОРИСНЕ ВИДАННЯ

Нещодавно з'явилася книжка, яка заслуговує на увагу широкої української громадськості. Це виданий англійською мовою „Біографічний адресар бібліотекарів у ділянці славістичних і східноевропейських студій \*), що його склав український бібліотекар нью-йоркського Сіті Коледжу, мгр. Петро Гой. Видала цей довідник Американська Асоціація Бібліотекарів. Книжка П. Гоя стала цінним порадником для українських установ і громадян, зацікавлених у розповсюдженні української книжки по бібліотеках США і Канади.

Наша преса часто помідомляє, що наші установи й посадники громадян дарують публічним бібліотекам українські книжки чи книжки на українські теми. Очевидно, це робиться з патріотичних мотивів і з найкращими намірами. На жаль, шляхетні жертвоводи звичайно не поінформовані про організацію публічних бібліотек і про те, яка доля чекає подаровану книжку в такій бібліотеці. Коротко кажучи, дарувати книжки публічній бібліотеці не варто і не треба. Не варто тому, що адміністрація бібліотеки по якомусь часі усуває книжку, якщо читачі її не читають. Публічна бібліотека це не архів; вона тримає тільки ті книжки, яких вимагають читачі. До нечисленних винятків належить довідковий матеріал англійською мовою (як ось наша енциклопедія укрainознавства), який зберігається постійно навіть у невеликих публічних бібліотеках.

Якщо ж читачі вимагають якоєсь книжки, то тоді тим паче нема потреби її дарувати, бо бібліотека мусить цю книжку купити. На це вона має фонди (з наших же податків). І тому, замість дарувати, наші громадяни повинні вимагати цих книжок, заповнюючи відповідні заяви, і — що важливіше — постійно позичати ці книжки. Таким чином вони не тільки причиняються до піднесення доброго українського імені в місці свого поселення, але й допоможуть українським видавництвам та книгарням, у яких місцева публічна бібліотека купуватиме книжки.

Інакше виглядає справа в університетських і дослідних бібліотеках. Туди дарувати книжки варто і треба, бо там вони залишаться постійно. Але не так легко книжці (навіть даровані) попасти на полицею в таких бібліотеках, бо вони проводять суверну добірку матеріалів.

Як бачимо, причиною труднощів і невдач у цих справах є передусім брак фахової інформації. І в цьому саме ювітість книжки Петра Гоя. У цій книжці подано прізвища, адреси й короткі біографії 320 бібліотекарів, що працюють у слов'янських відділах різних бібліотек США й Канади. Серед українців з новонабутими професіями на цьому континенті великий відсоток становлять бібліотекарі. Можна сказати, що майже в усіх більших бібліотеках США й Канади є тепер українські бібліотекарі. Подаючи майже повний їхній реєстр, П. Гой дає нам можливість звернутися до належних

\* A Biographical Directory of Librarians in the Field of Slavic and East European Studies. Chicago, American Library Association, 1967. 80 p.

осіб по фахову інформацію. Зокрема важлива ця книжка для наших видавництв, яким вона стане в пригоді при розповсюджуванні їхніх видань. Трудно бо собі уявити, щоб наш бібліотекар, до якого звернеться українське видавництво, не придбав книжки для бібліотеки.

Але книжка П. Гоя важлива не тільки для української громади. Серед англомовних діячів культури, науковців, письменників, журналістів дедалі більше зростає зацікавлення Сходом Європи. Для них книжка П. Гоя стане вартісним довідником, куди звертатися по потребі інформації. Це тим більше, що книжку П. Гоя видала професійна організація, яка користується великим авторитетом.

Як зачувасмо, Петро Гой підготував друге, доповнене й поширене видання своєї книжки. Щастя, Боже, на добрій дорозі.

### Бібліотекар

#### ПРИСЛАНЕ ДО РЕДАКЦІЇ

**Самчук, Улас.** НА ТВЕРДІЙ ЗЕМЛІ (роман). Торонто: Українська Кредитова Спілка, б. д. 390 ст. (Обкладинка роботи Я. Гніздовського).

**Домчук, Зосим.** ДЕСЯТА ЗВІРКА ОПОВІДАНЬ Філадельфія: Накладом автора. 1968. 222 ст. (Обкладинка роботи В. Дорошенка).

**ВОЛОСОЖАР.** Літературна газетка ОУП „Волосожар“ чч. 2-4 1967-68 Вайнштанд, Н. Джерзі, ЗСА.

**ЗА ПАТРІЯРХАТ** (Бюллетень Т-ва за Патріархальний Устрій Української Католицької Церкви) ч. 3. Філадельфія, 1967 24 ст.

**ЗА РІДНУ ЦЕРКВУ** (Офіційний Бюллетень Централі Комітетів Оборони Обряду. Традицій і Мови Української Католицької Церкви у ЗСА і Канаді) чч. 9 до 12, 1967.

**ІНФОРМАЦІЯ:** Бюллетень В. О. УНРади. Мюнхен-Нью Йорк, ч. 1. 1968. 48 ст.

**ЛІТОПИС ВОЛИНІ;** Науково-Популярний Збірник Волинезнавства. Редактор колегія — М. Боровський — головний редактор. Вінніпег, 1966-67. числа 8, 9.

**Левицький, В., Дорошенко, Д.** СПОГАДИ ПРО МОДЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО. Вінніпег: Праці Інституту Дослідів Волині. 40 ст.

**СЛОВО НА СТОРОЖІ.** Орган Т-ва Плекання Рідної Мови. Редакція колегія, головний ред.: Яр. Рудницький. Вінніпег чч. 4-5.

**Рудницький, Яр.** НАРОСТКИ ІСЦЕ, ИСЬКО, СЬКО. Друге видання. Вінніпег: Накладом УВАН. Славістика ч. 58-9. 1967. 64 ст.

**Мілковський, В. ДМИТРО АНТОНОВИЧ.** Вінніпег: Накладом УВАН, серія: Українські вчені ч. 14. 1967. 48 ст.

**Феденко, Панас.** СОЦІЯЛІЗМ ДАВНІЙ I НОВОЧАСНИЙ. Лондон-Париж-Мюнхен: В-во „Наше Слово“ 1968 229 ст.

**Мочан, Юліян.** ЩО ВАРТО БІЗНАТИ. Торонто: Срібна сурма, 1966. 398 ст. (Обкладинка роботи М. Левицького).

**ЮВІЛЕЙНИЙ КАЛЕНДАР-АЛЬМАНАХ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ** на 1968 рік. Вінніпег: Видавнича „Спілка“ 191 ст.

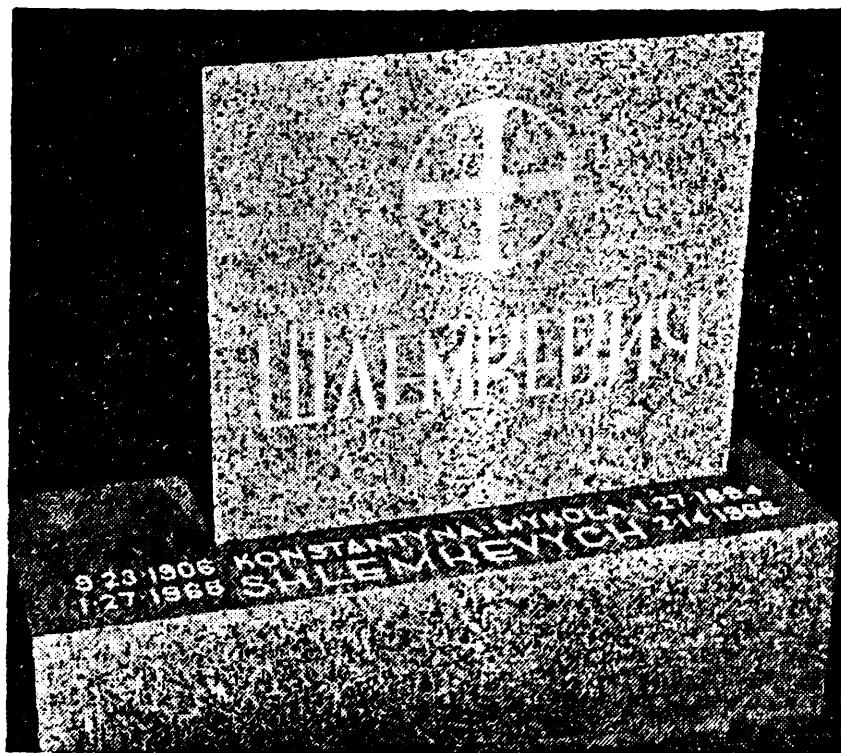
**КАЛЕНДАР-АЛЬМАНАХ „ВІДРОДЖЕННЯ“** на 1968 РІК. Буенос Айрес: Т-во „Відродження“ 167 ст.

**УКРАЇНСЬКА НОВА КНИГА.** Журнал бібліотекознавства та бібліографії. (Квартальник, редактор і видаєць — Др. В. Луців). Стейт Каледж, Пенсильванія, 1968. ч. 1. 36 ст.

## ПОСВЯЧЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА НА МОГИЛІ К. і М. ШЛЕМКЕВИЧІВ

В суботу 23 грудня 1967 на цвинтарі св. Гертруди в Ровей, Нью Джерсі, відбулося посвячення пам'ятника-нагробника на могилі бл. п. Константини й Миколи Шлемкевичів. Біля могили зібралася вся родина — обидві дочки з чоловіками й дітьми, між якими й наймолодші внуки, Микольця й Улянка, що прийшли на світ вже після смерті дідуња, сестра Миколи Шлемкевича, Стефанія Чапельська, і дальша родина. В-во „Ключі” і Редакцію „Листів до Приятелів”, презентували Дмитро Кузик, Остап Олесницький і Ярослав Заремба. У посвяченні взяли ще участь проф. д-р Володимир Кубайович, що його з покійним в'язали довгі роки дружби і співпраці, та родинний лікар і приятель Шлемкевичів д-р Борис Филипчак.

Проект пам'ятника, що його після смерти бл. п. Константини Шлемкевич виготовив Зенон Голубець, бачив і сквалив Микола Шлемкевич. Тоді ніхто і не думав, що так скоро прийдеться і дату його смерті вирізати на нагробному камені. Пам'ятник, споруджений з двох гранітних блоків, свою форму і вимірами достосований до вимог місцевого цвинтаря і гарно вирізняється з-поміж інших дбайливим вищліфуванням та й с чи не сдиним на цьому цвинтарі пам'ятником, на якому головний напис (ШЛЕМКЕВИЧ) вирізаний кирилицею.



Шеля посвячення, що його довершив о. І. Федорик, всі відвідали, на тому ж цвинтарі, поблизу, могилу колишнього пароха Елизабету, члена Управи НГЦІ в Нью Йорку, друга її отікуна скитальців, сл. п. о. Лева Чапельського, швагра Шлемкевичів, людини дуже близької їм душою. Пам'ять цього душпастиря вшанували всі спільною молитвою. День посвячення пам'ятника закінчилася дружня зустріч у гостинному Кренфорді, в домі дітей К. і М. Шлемкевичів, Марти й Романа Савицьких.

Від Управи В-ва „Ключі” було в „Листах до Приятелів” (ч. 1-2-3, 1967 р.) звернення до друзів покійного Миколи Шлемкевича складати добровільні пожертви на покриття коштів будови пам'ятника. Не зважаючи на численні у нас інші збірки, гурт осіб поспішив своїми щирими датками засвідчити свою пошану пам'яті покійного.

Родина бл. п. К. і М. Шлемкевичів, дякуючи ініціаторам збірки, просить усіх тих, хто на наші заклик у „Листах” відгукнувся ласкавими пожертвами, передати від неї „велике і шире спасібі!”

Кошти виготовлення пам'ятника, матеріал і праця, і його поставлення на могилі, замикаються цифрою 900.00 дол. На адресу В-ва „Ключі” жертводавці, яких імена поміщені в „Листах” чч. 4-5-6, 7-8-9 і 10-11-12 за 1967 рік, надіслали суму — 562.00 дол.

Свої скромні датки-пожертви на пам'ятник приятелі наших піонерів прохали прийняти як цвіти-незабудьки на могилу тих, кого добра пам'ять їм особливо дорога і така назавжди залишиться.

3.

## ВІД ВИДАВНИЦТВА

Усіх, хто ще не заплатив своєї передплати за минулій рік, просимо зробити це в найближчому часі. Нашим боржникам адміністрація висяглася поименні пригадки. Це, очевидно, витрата часу й грошей, що й можна було б оминути, коли б наші передплатники хотіли взяти до уваги, що „Листи” виходять тільки за гроші від передплати і добродійних внесків, бо за нами не стоїть ніяка організація, партія чи інституція з багатими фондами. Єдиний „фонд”, на який спирається наше В-во, — це дарова праця авторів статей, редакторів і адміністраторів. При такому числі передплатників, яке мають „Листи”, ми ледве-ледве покриваємо кошти друку, паперу, переплетні, поштової оплати, телефонів тощо. Тому кожна заборгованість утруднює нам працю і плянування.

Багато років наше В-во висилає кілька десят примірників „Листів до Приятелів” даром, передовсім до Європи і Південної Америки. Дістають їх наши старші громадяни, звичайно земерти-пенсіонери, які були колись активні в нашему громадському, політичному чи культурному житті. Тепер вони, без заробітку, часто і ще й хворі, не можуть платити за журнал, але — як самі заявляють — було б їм дуже приємно розставатися з нашим журналом. Покійний Микола Шлемкевич радо посилає їм „Листи”, і ми хотіли б це далі робити. Кожна, хочби й невелика заборгованість тих, хто може платити за журнал, але не платить, обмежує наші фонди, і змушує нас припинити висилку дарових примірників тим, хто на них заслуговує. Нашим Добріям за всіх їх пожертви належиться подяка не тільки від нас, від В-ва, але й від тих росіянинів по світу старших громадян, яким, завдяки окремим пожертвам, ми можемо висилати журнал даром.

## ЩО ПИСАЛИ 30 РОКІВ ТОМУ ...

У 1938 році вийшла у Варшаві книжка п. з. „Проблеми польсько-українськє на Землі Червонськай”. Основна частина книги була написана відомим польським публіцистом, Олександром Боженським. Характеризуючи тогочасну політику Польщі відносно українців, Боженський писав, що вона . . . „вела до боротьби з проявами культурного життя українців, до рішучого відкинення слова „українець”, до відмови українського університету . . . до пацифікації”.

О. Боженський засуджує таку політику. На його думку вона не може дати результатів, тому, що „українська література існує і то існує так, що хоч би не було жадних доказів на існування української національності, то вона несмртelnим голосом Шевченка і його послідовників вибрала собі гідне місце в родині слав'янських народів . . . Скарб, який Шевченко вносить до душ українців такий великий, відгук, який викликають його поезії, такий глибокий, що й трудно подумати, щоб які-будь культурні причини могли мати вплив на українця в напрямку відкинення своєї національності”.

Високо оцінюючи українську літературу, О. Боженський пише: „Безперервність і сила української літератури вимовно свідчить про існування її культурний розвиток народу. Такі прізвища, як Шашкевич, Винниченко, Л. Українка, Костомаров, Кулик, Грушевський, Стефаник, Лепкий, Тичина, Мирний, Тобілевич, і багато інших, це пропадрі під якими йдуть лави інтелігенції неслучно названої „групою продажніх агентів” заскорузлими та ігнорантними публіцистами”.

Автор подає цікаві дані про тодішній видавничий український рух. За його даними, в 1924 році вийшло в Польщі 195 українських публікацій тиражем 478 тисяч примірників. У 1928 році було 439 публікацій тиражем 2,935,800 примірників. Натомість у 1934 році число публікацій зменшилося (345 публікацій тиражем 724 тис.) У 1932 році виходило в Польщі 64 часописи українською мовою, а в 1936 р. було їх 116 загальним тиражем 300,000 примірників.

У своїй книзі О. Боженський вимагав від уряду нової національної політики відносно українців. „Українці, — писав, — це народ краще психічно озброєний від інших до боротьби за свою національну свідомість. З другого боку асиміляція взагалі як засіб державної політики належить в сучасну пору до неможливих процесів. Отже бачимо, як всеціло помилковою було наша політика, що спиралась на асиміляційній школі по відношенні до українців . . . Наслідком того масмо 18 змарніваних років зусиль і витрат, проліяту кров кількох наших визначних діячів, сильне послаблення нашого престижу за кордоном, вороже наставлення кількох мільйонів національних меншостей напередодні сподіваної розправи з зовнішнім ворогом. Справді, політика супроти українців — це один з найважчих наших гріхів . . .”

У зв'язку з цим О. Боженський домагався заборони всіх антиукраїнських заходів і створення потрібних для життя українців умов. Домагався введення двомовних написів на мішаній території, введення української мови до урядування, знесення заборони співати національні гимни та вивішувати національні прапори. Домагався пошані для могил українських вояків та дозволу на святкування українських національних річниць, радив повиходити з школьних підручників все, що ображує національну гідність українців і доказу-

каз, що заснування українського університету в Польщі не було б такою важкою справою, як це дехто з його противників пробує в нас вмовляти.

О. Боженський називав при цьому імена таких, визначних тоді українських учених, як І. Свєнціцький, С. Белей, І. Огієнко, О. Колесса, К. Студинський, І. Зілинський, Р. Смаль-Стоцький, М. Возняк, І. Крип'якевич, М. Рудницький та інші. У підсумках, автор приходить до висновку, що надії поляків на асиміляцію українців — с фікცією. Так само фікცією, твердив він, є думка, щоб українці зреклися своєї державної незалежності. Цей розумний голос совісного й чесного польського публіциста варто пригадати своїм і чужим у тридцятиліття появі його цінної, і завжди ще актуальної праці.

А. В.

### „НЕСПОКІЙ НАШОГО ЧАСУ”

В 1938 році була в Варшаві опублікована книжка Артура Гурського п. з. „Неспокій нашого часу”. А. Гурський (1870-1959) видатний гольський публіцист, літературний критик і перекладач, був також хронік як діяч Польської Соціалістичної Партії, засновник соціалістичної газети „Наштуд” і редактор літературної газети „Жиць” в Кракові. В книзі „Неспокій нашого часу” А. Гурський помітив епіс „Українська справа” в якому писав:

„До воріт Речі Посполитої стукає українське питання... Далеко частіше гринає кулаком з криком і докором в голосі!.. На думку автора такий стан виникає з того, що польська політична думка стрічалася з вимріяною Україною, а не мала відваги зустрітись з реальнюю українською державницькою думкою. „Внаслідок цього, — пише автор, — всі методи стосовані поляками і українцями, не дали досі такого результату, який відкрив би дорогу в краще майбутнє обох народів.”

Далі подає А. Гурський огляд розвитку історичних подій в Україні, починаючи від зруйнування Києва Андреєм Боголюбським. Він згадує про зруйнування Січі, про нищення москалями історичних пам'яток, про обмежування мови, яку „постійно спихали з ділянки культури до меж сільського фольклору”. Пише про те, що „царська Росія висилала з України все, що з талантом, не допускаючи до виникнення на Україні жодного осередку культури”. На доказ того А. Гурський подає факт, що Гоголь був українцем, а Достоєвський правнуком уніяцького українського священика.

„Перелом у цьому процесі викликала велика індивідуальність Т. Шевченка, — пише А. Гурський. — Все його життя свідчить про постійний контакт із Заходом, головно з польським і французьким. Що через Мазепу блиснуло в грудях української шляхти, те в особі Шевченка, сина народу, вибухло прометеївським промінням”.

А. Гурський вболіває над смертю О. Шумського, М. Хвильового та М. Скрипника, засуджує сталінську національну політику в Україні та розстрілювання письменників. Засуджує заходи архітектора Штейнберга, який довів до знищення Михайлівського собору в Києві, архітектурної пам'ятки 12-го сторіччя.

Артур Гурський домагався від польського уряду „ініціативи в справі кресів”, закликав до організування українських початкових і середніх шкіл, заснування українського університету, опіки над письменниками, музикою, мистецтвом і українською науковою. Автор

уважав, що польський уряд повинен нести допомогу українському театрowi й оперi, організувати українські передачi в польському радiо, поборювати проросійську орієнтацiю православної церкви, допускати українцiв до посад у державному апаратi... .

Ще один голос „вопiючого в пустинi”! ..

## ЧОМУ?

● Пiд час зустрiчi членiв факультetu одiн iз товаришiв, дoвiдавшиcь про мою нацiональностi, запитав мене: „Чи могли би ви менi сказати, чому українцi будують стiльки церков у Фiладельфiї?” Я старався зрозумiти здiвування американського товаришa, що мала групка українцiв у тому мiстi будеc в один час aж p'ять церков, але не мiг знайти вiдповiдi.

— Не знасмо на це питання вiдповiдi i ми. Може тому вiкладасмо такi велиki гроши u камiнь, бо ми bidni i не можемо подолати своiх живих потреб. A в iнших громадах iнакше. Ось недавно студенти cзуїтської семинарi у Вашингтонi протестували пiд новою катедрою Непорочного Зачаття против видаткування нових мiльйонiв на що будову. A ньюйоркський епископ Донеган заперестав дальшу будову катедри св. Iвана в тому мiстi. Головний аргумент против видаткування великих сум на будови церков — це велиki потреби живих людей. Спископи i священики так i заявляють: замiсть купувати камiнь на церкви, radше треба купити хлiб для голодних. Славний епископ Рочестеру, Фултон Шiн, вимагaс вiд кожної парафii, щоб щонайменше три вiдсотки своiго будiвельного фонdu вiддали до дiспозицiї спископської канцеляri на пiдмогу убогим в цьому дистриктi. Архiєпископ Вашингтону Патрiк Кардинал O'Boyl проголосив мораторiю на всi новi цер-

ковi будинки, щоб у той спосiб звiльнити фонди „для попради хронiчних причин вбогостi в нашiй країнi”. Там, де спископи хочуть уdостоиться епiтуту „будiвничого”, приходить до слова громада мириян. У Сан-Францiско архiєпископ Мек Гукен пiдписав остаточний контракт для будови готицької катедри. На його здiвування велика група священикiв i мириян запротестувала цей плян, вимагаючи, щоб гроши зу жито на гуманitarнi цiлi. Опозицiонери посилаються на енциклiку Папи Павла Шостого „Populorum progressio” i на „Конституцiю Церкви в модерному свiтi”, що й ухвалив Другий Ватиканський собор, де ясно говориться, що не вiльно показувати остентатiйно церковного баgатства в той час, коли стiльки людей голодує. Архiєпископ Мек Гукен має, правда, вiяснення; його дiсцеzia вiдаe на убогих понад чотири мiльйони доларiв рiчно. Чи є таке вiяснення u нас? A в нас i потреб бiльше, i грошей баgато-баgато менше.

● Чому Наукове Товариство іменi Шевченка в Нью-Йорку вважало потрiбним надрукувати у пресi заявu з осудженням „Листа професорiв”, пiдсуvaючи пiдписанiм пiд листом членам цiлi органiзацiї закид u „грубому порушеннi членських прав”. Невже ж членовi НТШ не вiльно висловити свободно своi думки i ставити свiй пiдпис, де вiн уважає за вiдповiдne? Чи в НТШ не обов'язus академiчна свобода?

— Не знасмо, ласкава Панi! Це питання треба було bi звернути до Управи НТШ. Звичайно,

в академічних наукових товариствах повинна бути академічна свобода. НТШ хвалиться, що його членом був Айнштайн. Чи Управа НТШ також слідкувала за всіма підписами цього вченого? Підписані під „Заявою професорів” науковці не подали своєго відношення до НТШ, і тому в якому відношенні тут НТШ. Коло прізвищ були подані тільки високі американські школи, з якими ці науковці зв’язані. А ці високі школи визнають академічну свободу і тому й не думають засуджувати кого-небудь за підпис того, чи іншого листа. Добре було б, якби і наші академічні товариства повчилися деяного від своїх американських посестер.

● Якісь глибокі різниці мусять ділити українців-католиків Канади, духівництво і мирян, від таких же українців-католиків у цій країні, якщо перші запросили свого Верховного Архієпископа, Кардинала Йосифа Сліпого, і влаштовують йому величаві зустрічі, а другі, — американські українці-католики, мовчат. Який Ваш погляд на цю справу?

— Це ясне й очевидне, що між українцями-католиками Канади й Америки, зокрема між мирянами, жадних різниць немає; зате є різниця в „політиці“ Українських Католицьких Епископатів обох країн... Це справді жалюгідне видовище, коли деякі архипастори водять своє стадо, свій люд Божий, блудними стежками.

### **ЗБІРННЕ МЕЦЕНАТСТВО**

В. Вацік (Торонто) 12.00; І. Михайлшин (Австралія) 12.00;  
Б. Филипчак (Клифтон, Н. Дж.) 12.00; Р. Трешньовський (Огайо)  
20.00; М. Гнатчук (Мичиген) 14.00; П. Зелений (Бельгія) 10.00;  
П. Кулиняк (Честер, Па.) 15.00; М. М. Хархаліс (Торонто) 10.00.

### **ПРЕСОВНИЙ ФОНД**

В. Стефурак (Чікаго) 4.00; В. Кліш (Філадельфія) 4.00; К. Бризун (Торонто) 2.00; В. Шерей (Нью Йорк) 4.00; П. Іванів (Канада) 2.00; М. Гой (НьюДжерзі) 4.00; Я. Филипів (Детройт) 4.00; Т. Рудницький (Пасейк) 2.00; С. Невеш (Клівленд) 1.00; В. Мадай (Денвер) 4.00; І. Микитинський (Торонто) 9.00; Б. Ухач (Мичиген) 5.00; Т. Олесюк (Тексас) 7.00.

### **ПАМЯТНИК СВ. П. КОНСТАНТИНІІІ І МИКОЛАІІ ШЛЕМКЕВИЧІВ**

Братство Броди-Лев, Інк., (Нью Йорк) 50.00; Р. Трешньовський (Огайо) 50.00; Юстина і Василь Мельничуки (Клифтон, Н. Дж.) 25.00; Е. Сарахман (Іст Сайд Прес, Нью Йорк) 25.00; Б. Филипчак (Клифтон, Н. Дж.) 25.00; Марія і Мирон Мареніни (Флорида) 15.00.

**Щиро дякуємо**

Адреса В-тва від 1967 р.: LETTERS TO FRIENDS, P. O. Box 375  
Cranford, N. J. 07016, U.S.A.

Передплата 6 дол. річно. Ціна цього числа 1.50 дол.

Ціна \$ 1.50



LETTERS TO FRIENDS,  
P. O. Box 375,  
Cranford, N. J. 07016.